חומת העיר העתיקה של ירושלים: הפינה הצפונית־מערבית

שלומית וקסלר־בדולח

החפירה המתוארת להלן נערכה צמוד לצדה החיצון של חומת העיר העתיקה של ירושלים, מצפון־מערב לשער יפו (נ״צ רי״ח 221485/631715, רי״י 171485/131715; איור 1).[1]

בעבודות פיתוח שנערכו באזור לאחר שנת 1967 הוסרו מבנים רבים שהיו בנויים סמוך לחומות העיר, ויחד אתם רובדי עפר קדומים. עומק ההצטברות של רובדי העפר מעל לסלע האם היום הוא כשני מטרים בצדה החיצון של חומת העיר, לעומת ארבעה מטרים ויותר בצדה הפנימי (כפי שנחשף בחפירה בתחומי מלון ׳ארמון האבירים׳, מעברה הפנימי של החומה; ר׳ תוכנית 2; וקסלר־בדולח תשס״ב; וקסלר־בדולח ואבישר, בהכנה). פגיעה נוספת בשטח החפירה נגרמה בשל הנחת צינורות מים וחשמל.

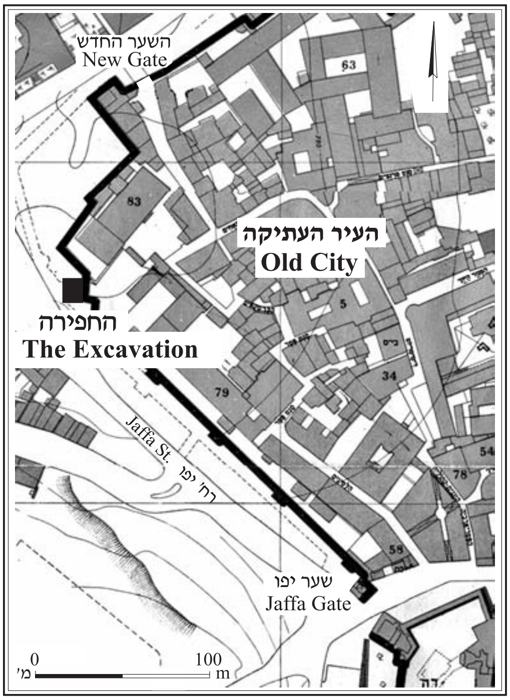

איור 1. מפת איתור.

האזור שנחפר (7 × 18 מ׳) צמוד לחומת העיר לאורכה (תוכנית 1) והוא חולק לארבעה שטחי חפירה (A1–4). במחיצות שבין שטחי החפירה נותרו צינורות המים, החשמל וכן עץ נוי. תעלת בדיקה, שנחפרה באמצעות מחפרון מצפון לשטח החפירה העיקרי, הוגדרה שטח A5; נלקטו בה בעיקר שברי מקטרות חרס.

למרות דלותו של הממצא האדריכלי, הוא יוצג בפירוט משום קרבתו של שטח החפירה לחומות ירושלים ותרומתו לשחזור פניה של העיר במרוצת התקופות. הממצא יתואר על פי שכבות (I–V), מפני הסלע כלפי מעלה. ממצא כלי החרס מוצג בלוחות על פי מכלולים סטרטיגרפיים, גם אם נדמה שהמכלולים דומים זה לזה.

שכבה V

פני סלע הגיר שנחשף סדוקים קמעה ומשתפלים מצפון לדרום (תוכנית 1: חתכים 1–1, 2–2). גובה הסלע בחלקה הצפוני של החפירה (שטח A1) 779.55 מ׳ מעל פני הים, ובחלקה הדרומי (שטח A3) 778.70 מ׳ מעל פני הים. במקומות מסוימים בין סדקי הסלע השתמרו כיסי קרקע של אדמת טרה רוסה לגובה סנטימטרים ספורים (לוקוס 2037 בשטח A1, לוקוס 2039 בשטח A2 ולוקוס 2017 בשטח A4). הממצא הקטן באדמת הטרה רוסה היה מעורב, וכלל שברי גוף של כלים מתקופת הברזל ומהתקופות ההלניסטית, הרומית הקדומה והביזנטית (איור 2). כן נתגלה מטבע מימי אלכסנדר ינאי (ביכובסקי, להלן: מס׳ 1).

כלי החרס

קערת יבוא.— התגלה שבר קערה מטיפוס סיגילטה מזרחית (איור 2:1) המתוארכת מאמצע המאה הב׳ עד לשנת 80 לפסה״נ. כן נתגלה שבר בלוי של קערה מטיפוס Late Roman C Ware מהמאה הה׳ לסה״נ (איור 2:2).

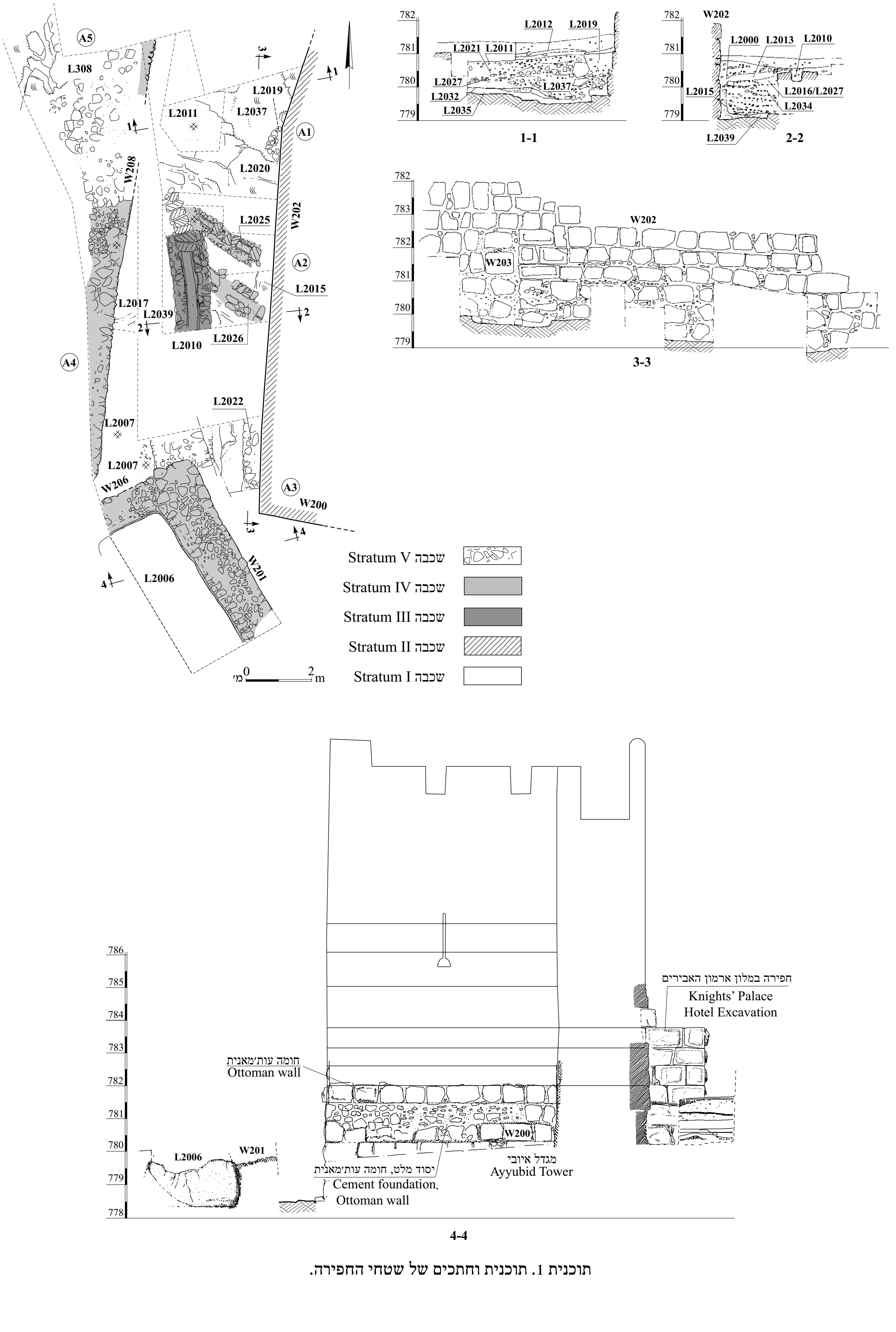

תוכנית 1. תוכנית וחתכים של שטחי החפירה.

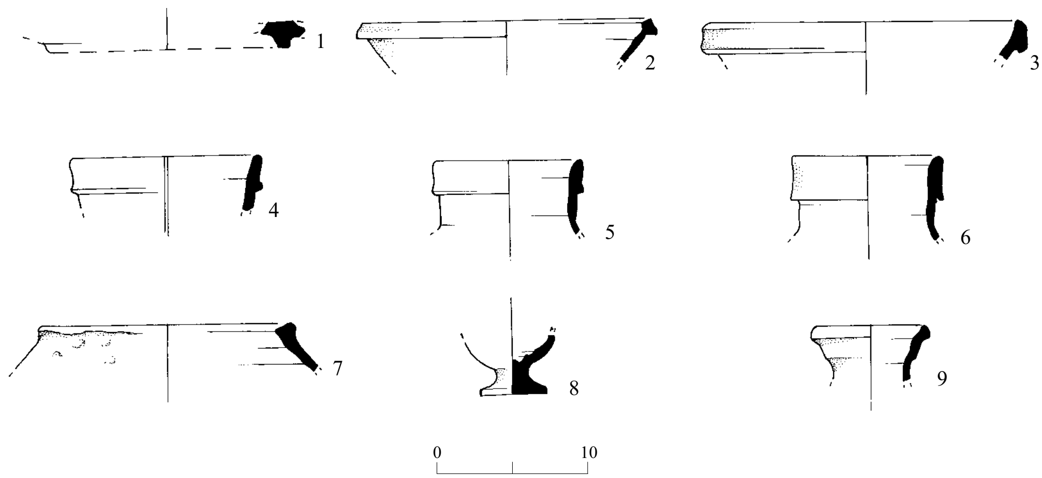

איור 2. כלי החרס משכבה V (לוקוסים 2017, 2039)

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור הטין	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	שבר בסיס קערה?	2017	20052.17	טין חום־ורדרד בהיר, מנופה היטב; חיפוי שמנוני חום־אדום	Rosenthal-Heginbottom 1995:218, 264, Eastern Sigilata, Samaria Form 18, Fig. 5.7:5 (150–80 BCE)
2	קערה	2017	20059.1	טין חום־אדמדם; מעט גריסים לבנים	Hayes 1972: LRC Ware (6th c.)
3	קערה	2017	20059.5	טין חום־ורדרד; מעט גריסים לבנים	Magness 1993:192, Roulleted Bowls Form 4:1, 3 (675–750) Avissar 1996:119, Type 5, Plain Bowls V (Fig. XIII.68:1, 2) Early Islamic. Imitating CRS; Hayes 1972:378–380, Forms 9B–C and 10 (580/600 to end of 7th c.)
4	קנקן	2017	20059.3	טין צהבהב בהיר; גריסים מעטים כהים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:73–74, Jar with square rim , Fig. 4.1:4; Bar-Nathan 1981:56–57, Pl. 2:11; Bar-Nathan 1988:72–73, Jar Type SJ4 (Hasmonean, 1st c. BCE)
5	קנקן	2017	20066.1	טין אפור, ליבה כתומה; גריסים לבנים קטנטנים רבים, גריסים אפורים בגודל בינוני	ר׳ מס׳ 4
6	קנקן	2039	20129.1	טין חום־ורדרד; גריסים קטנים, בהירים וכהים	ר׳ מס׳ 4
7	קנקן עזה	2039	20127.1	טין חום־ורדרד; גריסים וחצצים בהירים וכהים; הדבקות טין סביב השפה	Majcherek 1995:166, Ghazan Amphorae Form 2, Pls. 3:2, 5:3 (300–450)
8	בסיס בקבוק כישור	2039	20129.2	טין צהבהב; גריסים בהירים; סימני ניתוק חבל על בסיס	Guz-Zilberstein 1995:304–306, 374–375, Fig. 6.26:9, 32 (Piriform Unguentaria) (3rd–2nd c. BCE mainly)
9	פך?	2017	20054.6	טין חום־כתום, ליבה ורדרדה; גריסים בהירים בגודל בינוני	Bar-Nathan 1981:58–59, Pl. 4:181; Narrow Ridged Necked Jug (1st c. BCE–1st c. CE)

קערה (איור 3:2).— לקערה שפה מקופלת. תאריכה במאות הז׳–הח׳ לסה״נ.

קנקנים.— נתגלו שלושה שברים של קנקני שק שלהם שפה מרובעת (איור 2:4–6); תאריכם במאה הא׳ לפסה״נ. כן נמצא שבר קנקן מטיפוס ׳קנקני עזה׳ (איור 2:7), המתוארך מן המאה הד׳ ועד לאמצע המאה הה׳ לסה״נ.

פכים ופכיות.— התגלה שבר רגל של פכית דמוית־כישור (אונגנטריום) (איור 2:8), המתוארכת לתקופה ההלניסטית (המאות הג׳–הב׳ לפסה״נ). כן נתגלה שבר שפה של פך שצווארו המרוכס מתרחב כלפי מעלה (איור 2:9); הוא מתוארך למאות הא׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ.

שכבה IV

השרידים משכבה זו כוללים חלק ממערכת ניקוז ובה תעלות מים (L2025, L2026) ושני בורות מים אשר נחשפו חלקית בלבד (תוכנית 1). התעלות והבורות קשורים לרצפות עפר מהודק אשר סייעו בתיארוכם. שכבה זו נפגעה באורח חמור בפעילות בנייה בעת העתיקה ובעת המודרנית, כך שלא ניתן לקשור בוודאות בין השרידים שנחשפו בשטחי החפירה. לפיכך, התמונה הכוללת של התפתחות האזור הורכבה על סמך הסטרטיגרפיה שהובחנה בכל שטח. הקשר בין המפלסים נעשה על פי גובהם ותיארוכם. הוגדרו שני שלבים (IVב׳ — התחתון, IVא׳ — העליון), שזמנם בין המאות הה׳–הו׳ לראשית המאה הח׳ לסה״נ.

שכבה IVב׳ (שטחים A1–3; תוכנית 1: חתך 1–1)

לשלב זה שייך מפלס עפר מהודק הכולל את לוקוס 2032 בשטח A1 (780.12 מ׳ מעל פני הים) ואת לוקוס 2034 בשטח A2 (779.94 מ׳ מעל פני הים). מפלס זה חותם מילוי עפר בצבע חום־אפרפר (לוקוס 2035 בשטח A1; לוקוס 2022 בשטח A3) והוא נוטה כלפי דרום, בהתאם לשיפוע המדרון. מילויי העפר והמפלסים המהודקים הכילו שברי כלי חרס (איורים 3, 4), כלי זכוכית (גורין־רוזן, להלן) ומטבעות (ביכובסקי, להלן), וכן שבר של אריח חרס שעליו חלק מטביעה של הלגיון הרומי העשירי (איור 4:6). בתוך מפלס 2032 התגלה מטבע אחד מהמאה הד׳ לסה״נ (ביכובסקי, להלן: מס׳ 2).

כלי החרס

קערות יבוא.— נתגלו שברים של שלוש קערות מיובאות (איור 3:1–3) השייכות לשני טיפוסים: קערה מס׳ 1 מטיפוס ARS המתוארכת למחצית הראשונה של המאה הה׳ לסה״נ; שתי קערות מטיפוס LRC (מס׳ 2, 3) המתוארכות למחצית השנייה של המאה הה׳ לסה״נ.

קערות.— התגלו שברי שפה של שתי קערות עם עיטור מקדה המתוארכות מסוף המאה הג׳ עד למאה הה׳ לסה״נ (איור 3:4, 5). קערה ששפתה מחורצת מתוארכת מסוף המאה הג׳ עד למאה הו׳ לסה״נ (איור 3:6). קערות שלהן שפה קשתית מתוארכות מסוף המאה הג׳ עד למאה הו׳ לסה״נ (איור 3:7–11). לקערה שבאיור 3:7 עיטור סרוק על השפה, וניתן לשייכה לתת־טיפוס 2 בטרמינולוגיה של מגנס (Magness 1993:204–205), המתוארך למאות הו׳–הח׳ לסה״נ. אולם, קערה דומה תוארכה למן סוף המאה הג׳ עד למאה הה׳ לסה״נ על ידי המילטון (Hamilton 1944: Fig 22.32), ונראה שגם כאן תאריכה מוקדם יותר ותואם לזה של תת־טיפוס 1 על פי מגנס (Magness 1993). הקערה שבאיור 3:12 דומה באופן כללי לקערות מטיפוס Arched Rim Basins, אך נבדלת מהן בצורת השפה המקופלת והמחורצת. קערה עם דופן מעוגלת ושפה פשוטה (איור 3:13) דומה לקערות שתאריכן מהמאה הו׳ עד למחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ. קערה מטיפוס FBW (איור 3:14) מתוארכת מהמחצית השנייה של המאה הו׳ עד למאה הז׳ לסה״נ.

כלי בישול.— נתגלה שבר מכסה של כלי בישול (איור 3:15) שטווח הופעתו רחב מאוד (המאות הג׳–הי׳ לסה״נ), וכן פך/סיר בישול (איור 3:16) עם גוף גלילי, מצולע בחלקו העליון, צוואר רחב ההולך וצר כלפי מעלה ושפה נוטה כלפי חוץ. ידית קושרת בין השפה לגוף הכלי. לכלי זה לא נמצאו הקבלות מדויקות, אך הוא דומה לפך בישול שנתגלה בג׳למה ותוארך שם לתקופה הרומית המאוחרת.

קנקנים.— התגלו קנקנים משני טיפוסים עיקריים: קנקן שק עם צוואר קצר ושפה פשוטה נוטה פנימה (איור 3:17) המתוארך למאות הה׳–הו׳ לסה״נ; ׳קנקני עזה׳ (איור 4:1–3) מכמה טיפוסים המתוארכים למאות הה׳–הו׳ לסה״נ.

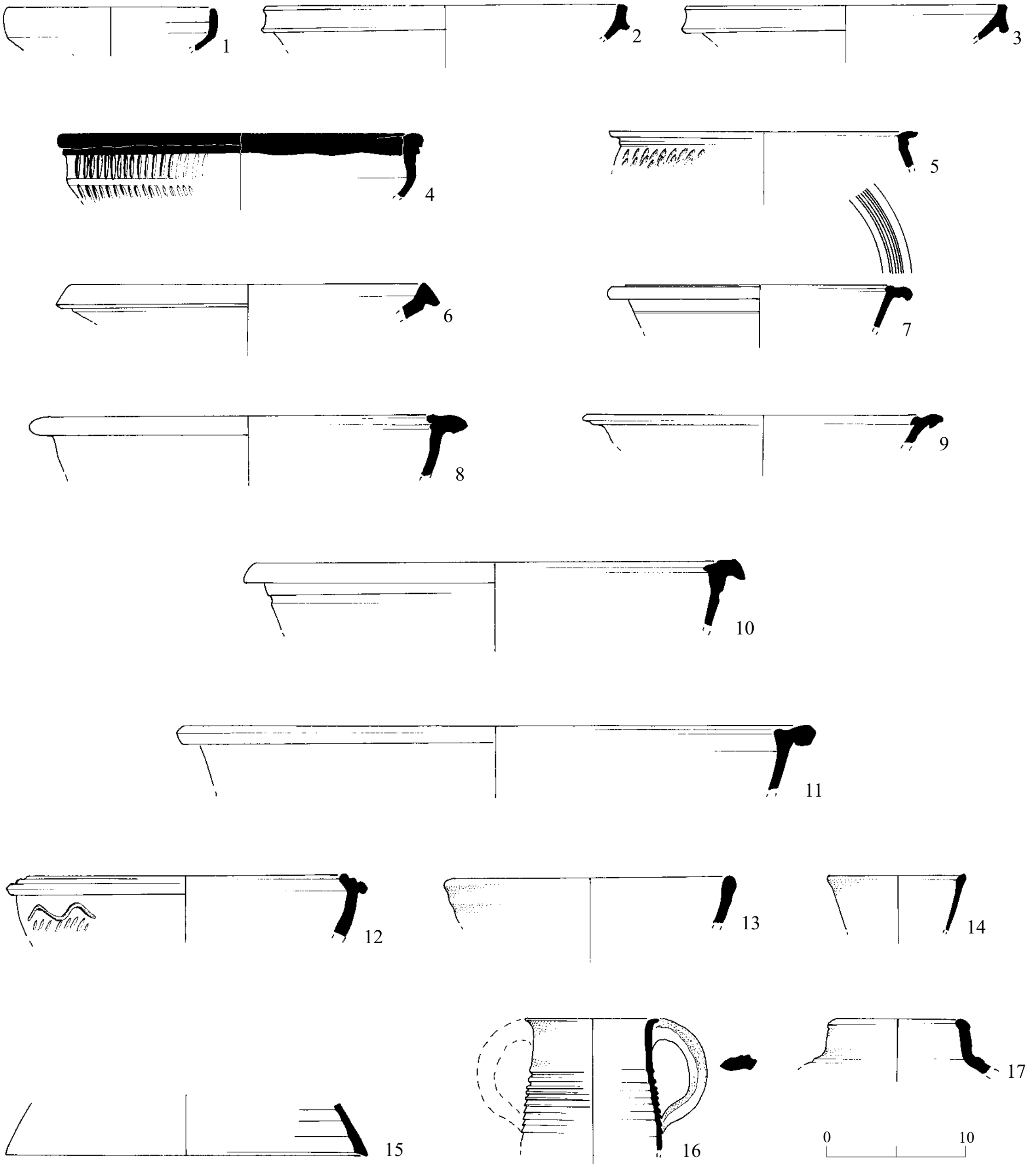

איור 3. כלי החרס משכבה IVב׳ (לוקוסים 2032, 2034, 2035).

◀ איור 3

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	קערה	2035	20119.3	טין חום־כתום; חיפוי חום־אדום שמנוני בפנים ובחוץ	Hayes 1972:109–111, ARS Ware, Fig. 118: Form 64.2 (early–mid-5th c.)
2	קערה	2032	20090.1	טין חום־כתום; חיפוי חום־אדום שמנוני בפנים ובחוץ	Hayes 1972:330–333, LRC Ware 3C, Fig. 67:7 (460–475)
3	קערה	2034	20121	טין חום־כתום; גריסים לבנים קטנטנים; צרוף היטב	ר׳ מס׳ 2
4	קערה	2032	20078.2	טין חום־אפור; גריסים לבנים וכהים; עיטור בצבע שחור על שפה בחוץ ובפנים, עיטור מקדה על החלק העליון של הדופן החיצונית	Magness 1993:185–187, Roulleted Bowls Form 1 (late 3rd/early 4th through 5th c.)
5	קערה	2032	20090.3	טין חום־ורדרד, ליבה בצבע חום־כתום; גריסים לבנים־קטנטנים רבים; עיטור מקדה על החלק העליון של הדופן החיצונית	ר׳ מס׳ 4
6	קערה	2032	20117	טין חום־כתום; גריסים לבנים רבים, מעט גריסים כהים	Magness 1993:203–204, Rilled Rim Basins (late 3rd/early 4th to 6th c.)
7	קערה	2032	20078.1	טין אפור, ליבה בצבע חום־כתום; עיטור סרוק על שפה ועל החלק העליון של הדופן	Magness 1993:206–207, Arched Rim Basins Form 2 (6th to late 7th/early 8th c.)
8	קערה	2035	20119.1	טין כתום־אפרפר, ליבה אפורה; גריסים לבנים רבים	Magness 1993:204–205, Arched Rim Basins Form 1 (late 3rd/early 4th to 6th c.)
9	קערה	2032	20090.2	טין כתום בהיר, ליבה אפורה; גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 8
10	קערה	2032	20089.1	טין אפרפר בדופן החיצונית, חום־כתום בדופן הפנימית; גריסים לבנים וכהים	ר׳ מס׳ 8
11	קערה	2032	20089.3	טין כתום בהיר־ורדרד; ליבה אפרפרה; גריסים לבנים קטנטנים	ר׳ מס׳ 8
12	קערה	2032	2108	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים קטנטנים; עיטור חרות על החלק העליון של הדופן	ר׳ מס׳ 7
13	קערה	2035	20119.2	טין אפור, ליבה בצבע חום־אדמדם; גריסים לבנים	
14	קערה/ גביע	2032	20086.10	טין כתום, גריסים לבנים; שבר שחוק ובלוי	
15	מכסה	2032	20117	טין חום־כתום; סימני פיח בפנים ובחוץ	Magness 1993:215, Casserole Lids (late 3rd/early 4th to 9th/10th c.)
16	פך/ סיר בישול	2032	20089.2	טין חום־כתום חולי, גס; גריסים לבנים; סימני פיח על הדופן החיצונית ועל החלק התחתון של הידית	דומה ל: Johnson 1988:207, Fig. 7–46:697, Jug with Pyramidal Body (Late Roman)
17	קנקן	2032	20090.6	טין כתום־חום חולי, גס; גריסים לבנים וכהים	Magness 1993:223–225, Storage Jars Form 4B (5th–6th c.)

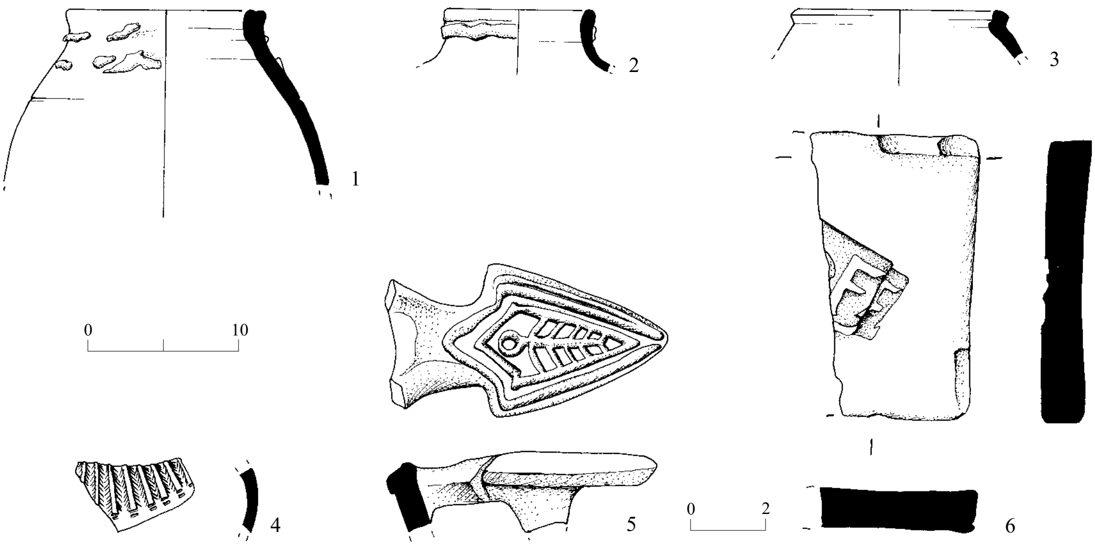

איור 4. כלי החרס משכבה IVב׳ (לוקוסים 2032, 2034, 2035).

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	קנקן עזה	2034	20091.1	טין חום־כתום, חולי וגס; גריסים בהירים וכהים; הדבקות טין סביב הצוואר	Majcherek 1995:168, Form 3, Pls. 3:3, 6:1 (mid-5th–6th c.)
2	קנקן עזה	2032	20090.4	טין כתום, גריסים בהירים וכהים רבים; טין חולי, גס; הדבקות טין סביב הצוואר	
3	קנקן עזה	2032	20078	טין חום־כתום; גריסים לבנים וכהים קטנים; טין חולי, גס	Majcherek 1995:168, Form 3, Pls. 3:3, 6:3 (450–6th c.)
4	שבר גוף	2032	20090.5	חומר חום־כתום ורדרד; גריסים לבנים וכהים קטנים; עיטור גילוף פסים רחבים	Loffreda 1974: Photo 29:6–7
5	ידית נר	2034	20092	טין אפרפר, ליבה ורדרדה בהירה; גריסים כהים קטנטנים רבים	Magness 1993:251–255, Oil Lamps Form 3D: Large Candlestick Lamps (mid-6th to late 7th/ early 8th c.)
6	אריח עם חותם לגיון	2035	20119.4	טין כתום; גריסים לבנים וכהים, קטנים ובינוניים	בר״ג תשכ״ז:176–177, נוסח ו׳ LXFRE, ציור 3: 11, ו15–17, סוף המאה הב׳–המאה הג׳

נרות.— נתגלה שבר ידית של נר שמן, מעוטר בטביעה בדגם עלה (איור 4: 5), המתוארך מאמצע המאה הו׳ עד לראשית המאה הח׳ לסה״נ.

אריח חרס ועליו טביעת לגיון (איור 4: 6).— האריח נתגלה בשטח A1 בתוך מילוי עפר אפרפר (L2035) שהיה חתום במפלס עפר מהודק (L2032). מקורו ככל הנראה בשכבה V. רוחבו של האריח כ־18.5 ס״מ, אורך השתמרותו למעלה מ־10 ס״מ ועוביו 2.75 ס״מ. הטביעה הנראית על האריח ממוקמת במרכזו. ניתן להבחין בחלקה הימני של הטביעה באות E, ולפניה חלק מהאות R. נראה שהחותם זז קמעה שמאלה במהלך ההטבעה וכתוצאה מכך נוצר ׳כפל טביעות׳. הטביעה שייכת ככל הנראה לסוג הטביעה המלבנית שעליה הכתובת LXFRE, אשר תוארכה מסוף המאה הב׳ לסה״נ ואילך (בר״ג תשכ״ז: 176–181, נוסח II ו׳).

מכלול הממצאים שנתגלו במפלסי העפר המהודקים (L2032, L2034) ובמילוי העפר תחתיהם (L2035), מתוארך למאות הה׳–הו׳ לסה״נ.[2]

שכבה IVא׳ (שטחים A1, A2, A4; תוכנית 1: חתכים: 1—1, 2—2)

לשלב זה שייך מפלס עפר מהודק (L2016, L2027) שגובהו 780.10—780.30 מ׳ מעל פני הים, ובו משולבות שתי תעלות מים אשר השתמרו חלקית (L2025 ו־L2026; תוכנית 1). בשטח A1 חותם מפלס עפר מהודק 2027 את לוקוס 2032 (שלב IVב׳), ובשטח A2 חותם מפלס עפר מהודק 2016 את לוקוס 2034 (שלב IVב׳). תעלות 2025 ו־2026 חתוכות בצדן המזרחי על ידי קיר המגדל 202 משכבה II, ובצדן הצפוני־מערבי על ידי תעלת מים 2010 משכבה III (איור 5).

תעלת המים הצפונית (L2025) נחשפה לאורך 2.35 מ׳ וכיוונה צפון־מערב—דרום־מזרח. דופנות התעלה (0.2 מ׳ רוחב) בנויות אבני שדה קטנות ומלוכדות בחומר מליטה. חתך התעלה רבוע (0.23 × 0.25 מ׳); היא מטויחת בטיח אפור ומקורה בלוחות אבן שטוחים (0.20 × 0.35 מ׳, 0.1 מ׳ עובי ממוצע). במרחק של כ־0.5 מ׳ מדרום לתעלה ובמקביל לה נחשפה חלקית תעלת מים נוספת (L2026). מהלך התעלה בציר צפון־מזרח—דרום־מערב והיא דומה באופיה לתעלה 2025, אך רחבה ממנה במקצת. דופנותיה (0.25—0.35 מ׳ רוחב) עשויות אבני שדה קטנות מלוכדות במלט. התעלה עצמה בנויה בשיטה דומה לתעלה 2025 ומידותיהן דומות. רק לוח כיסוי אחד של תעלה זו השתמר.

בשטחים A3 ו־A4 נחשפו חלקית שני בורות או מאגרי מים סמוכים זה לזה. רק חלקו הצפוני־מזרחי של מאגר המים הדרומי נשתמר (L2006; 2.2 × 4.7 מ׳, עומק השתמרות 1.68 מ׳; תוכנית 1: חתך 4—4). דופנות מאגר המים (W201 במזרח, W206 בצפון) בנויים אבני שדה קטנות ומלוכדות בחומר מליטה קשה. פנים מאגר המים היה מטויח בטיח אדמדם מעורב בחרסים כתושים. נראה שמאגר המים היה מקורה בקמרון, אך זה נהרס וקרס, ככל הנראה במהלך פילוס השטח סביב חומות העיר לאחר שנת 1967. מאגר המים היה מלא פסולת שמקורה במבנים העות׳מאניים מהמאה הכ׳ לסה״נ. מצפון למאגר המים נחשף חלק מקיר (W208), אשר השתמר לאורך 13.3 מ׳ וכיוונו צפון—דרום (תוכנית 1). הקיר בנוי אבני שדה קטנות, המלוכדות בחומר מליטה קשה מאוד בדומה לקירות מאגר 2006. נראה שקיר 208 שימש קיר חיצון של מאגר מים נוסף שהיה מצפון למאגר 2006. מפלס עפר מהודק (L2007; שטח A4; 780.00 מ׳ מעל פני הים) אשר נחשף חלקית בלבד,

איור 5. תעלה 2025 משכבה IVא׳ נחתכת על ידי תעלה 2010 משכבה III, מבט למזרח.

ניגש אל קיר 208 ממזרח וכנראה ניגש בצדו הדרומי גם אל קיר 206 של מאגר המים 2006, אך הוא חתוך בחלקו הדרומי על ידי צינורות חשמל מודרניים. על פי המפלס והממצא הקטן, נראה שאת לוקוס 2007 יש לשייך לשלב IVא׳ יחד עם לוקוסים 2027 ו־2016. דבר איננו ודאי משום שתחת מפלס 2007 לא נתגלה מפלס נמוך יותר הדומה לשלב IVב׳, והוא חותם ישירות את מילוי לוקוס 2017 משכבה V. המילויים שהיו מעל מפלס 2007 הופרעו בתקופה המודרנית והוסרו לפני ראשית החפירה. בלוקוס 2007 התגלו שני מטבעות מן המאה הו׳ לסה״נ (ביכובסקי, להלן: מס׳ 3, 4).

כלי החרס מלוקוסים 2016, 2027

מסיבות טכניות לא ניתן היה לבדוק את הקשר בין המפלסים של שכבה IVא׳ שנחשפו בשטחי החפירה. מאחר שהסטרטיגרפיה וממצא כלי החרס מלוקוסים 2016 ו־2027 שונים מעט מזה של מפלס 2007, בחרתי להציג את הממצא מכל מפלס בנפרד (איורים 6, 7).

קערות יבוא.— נתגלו שברים של קערות משני טיפוסים: קערה מטיפוס ARS (איור 1:6) המתוארכת למאה הה׳ לסה״נ, ושני שברים של קערות מטיפוס LRC3 (איור 6: 2, 3) המתוארכות למאה הו׳ לסה״נ.

קערות.— נמצאו קערה עם עיטור מקדה (איור 6: 4) המתוארכת מסוף המאה הג׳ עד למאה הה׳ לסה״נ; קערה עם שפה מקופלת הנוטה מעט פנימה

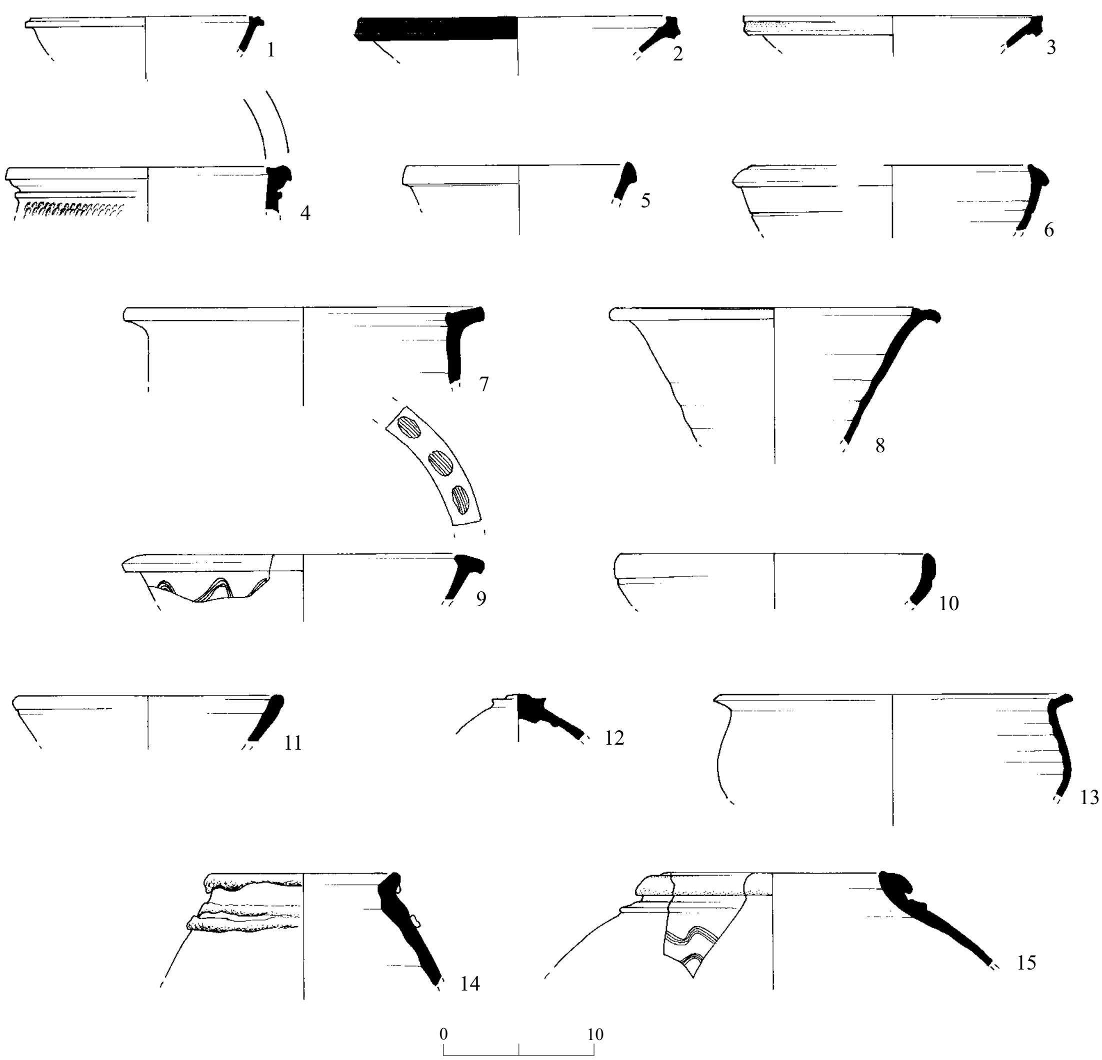

איור 6. כלי החרס משכבה IVא׳ (לוקוסים 2027, 2016).

(איור 6:6) — ככל הנראה חיקוי לקערות מטיפוס CRS (Hayes 1972:378–381, CRS Form 9B, Fig. 82:12) המתוארכות למן המחצית השנייה של המאה הה׳ עד סוף המאה הז׳ לסה״נ; קערה עם שפת מדף (איור 7:6) המתוארכת בעיקר למאות הב׳–הג׳ לסה״נ — מקורה ככל הנראה בסחף; קערה עם שפה קשתית (איור 8:6) מתת־טיפוס 1 על פי מגנס (Magness 1993:204–205), המתוארכת מסוף המאה הג׳ עד למאה הה׳ לסה״נ. לאחרונה הציעה מגנס (Magness 2005:105) להקדים את הופעתו של טיפוס זה לראשית המאה הג׳ לסה״נ; קערה עם שפה קשתית (איור 9:6) מתת־טיפוס 2 על פי מגנס (Magness 1993:206–207), מתוארכת למן המאה הה׳ עד לראשית המאה הח׳ לסה״נ. כמו כן נמצאו בשכבה זו שתי קערות עם שפה פשוטה (איור 6:10, 11).

מכסה קנקן.— התגלה שבר של מכסה קנקן (איור 12:6) זהה לטיפוס שנתגלה בבית היוצר בנחל רפאים, המתוארך שם למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (וקסלר־בדולח, בהכנה [א]). בג׳למה (Johnson 1988:222) נתגלו מכסים מטיפוס דומה המתוארכים גם הם למאות הג׳–הד׳ לסה״נ.

כלי בישול.— התגלה שבר של קדרת בישול (איור 13:6) המתוארכת למאות הב׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ. מקורה של הקדרה כנראה בשכבה V.

איור 6 ◀

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	קערה	2027	20069.1	טין כתום, ליבה צהבהבה; גריסים לבנים; צבע אדום בפנים, צבע שחור על שפה ועל החלק העליון של הדופן החיצונית	Hayes 1972:130–131, ARS Ware, Form 83, Fig. 23:2 (420–460)
2	קערה	2016	20049.2	טין כתום בפנים, אדום בחוץ; גריסים לבנים קטנים ובינוניים; צבע שחור על השפה	Hayes 1972:330–333, LRC Ware 3F, Fig. 69:17, 23 (6th c.)
3	קערה	2027	20069.12	טין אפור; חיפוי שחור בפנים ובחוץ	ר׳ מס׳ 2
4	קערה	2027	20071.3	טין אפור בפנים, כתום בחוץ; צבע שחור־אדום על הפן הפנימי ועל השפה	Magness 1993:185–187: Roulleted Bowls Form 1 (late 3rd/early 4th through 5th c.)
5	קערה?	2016	20042.1	טין חום־כתום, ליבה אפורה דקה; גריסים לבנים רבים בגודל קטן ובינוני; מירוק אובניים על הפן הפנימי והשפה	Magness 1993:190–191: Roulleted Bowls Form 4:1, 3 (6th. to first half of 7th c. or later); Avissar 1996a:119, Type 5, Plain Bowls V (Fig. XIII.68:1). Umayyad (end of 6th through 7th c., continues into Abbasid period)
6	קערה	2027	20069.13	טין כתום־בהיר, ליבה אפורה; גריסים לבנים וכהים	ר׳ מס׳ 5
7	קערה	2027	20085	טין בהיר, ורדרד־אפרפר; גריסים לבנים וכהים	Magness 1993:202, Shelf Rim Basins (late 1st/2nd c. to 3rd c); Magness 1992:172–173, Fig. 6:19 (500–550)
8	קערה	2027	20068	טין כתום, ליבה אפרפרה; גריסים לבנים קטנים	Magness 1993:204–205, Arched Rim Basins Form 1 (late 3rd/early 4th to 6th c.)
9	קערה	2027	20067	טין חום־ורדרד, ליבה אפרפרה; גריסים לבנים קטנטנים; עיטור בסירוק גלי על החלק העליון של הדופן, עיטור על השפה	Magness 1993:206–207, Arched Rim Basins Form 2 (6th to late 7th/early 8th c.)
10	קערה	2027	20072.4	טין בהיר, ורדרד־אפרפר; גריסים לבנים	Magness 1993:191–192, Roulleted Bowls Form 4:7 (6th to first half of 7th c. or later)
11	קערה	2027	20067.4	טין אפור; גריסים לבנים מעטים	ר׳ מס׳ 10
12	מכסה	2027	20027	טין חום־כתום, ליבה אפורה; גריסים לבנים מעטים	דומה למכסה קנקן מבית היוצר בנחל רפאים (וקסלר־בדולח, בהכנה [א]), המאות הג׳–הד׳ Johnson 1988:221–222, Figs. 7–56, Bell lids (3rd–4th c.); Kingsley 1999:282, Fig. 11:43
13	קדרת בישול	2027	20082	טין חום־אדום, ליבה אפורה; גריסים לבנים	Adan-Bayewitz 1993:111–119, Kefar Ḥananya Form 3A, Pl. 3a:10 (mid-1st c. BCE to mid-2nd c.)
14	קנקן עזה	2027	20068	טין חום־ורוד חולי, גס; הדבקות טין סביב הצוואר	Majcherek 1995:168, Form 3, Pls. 3:3, 6:6 (mid-5th–6th c.)
15	קנקן	2027	20082	טין חום־ורדרד, ליבה אפורה; גריסים לבנים וכהים קטנטנים; עיטור בסירוק גלי על החלק העליון של הדופן	Magness 1993:232–233, Holemouth Jar Form 1B (5th to 6th c.)

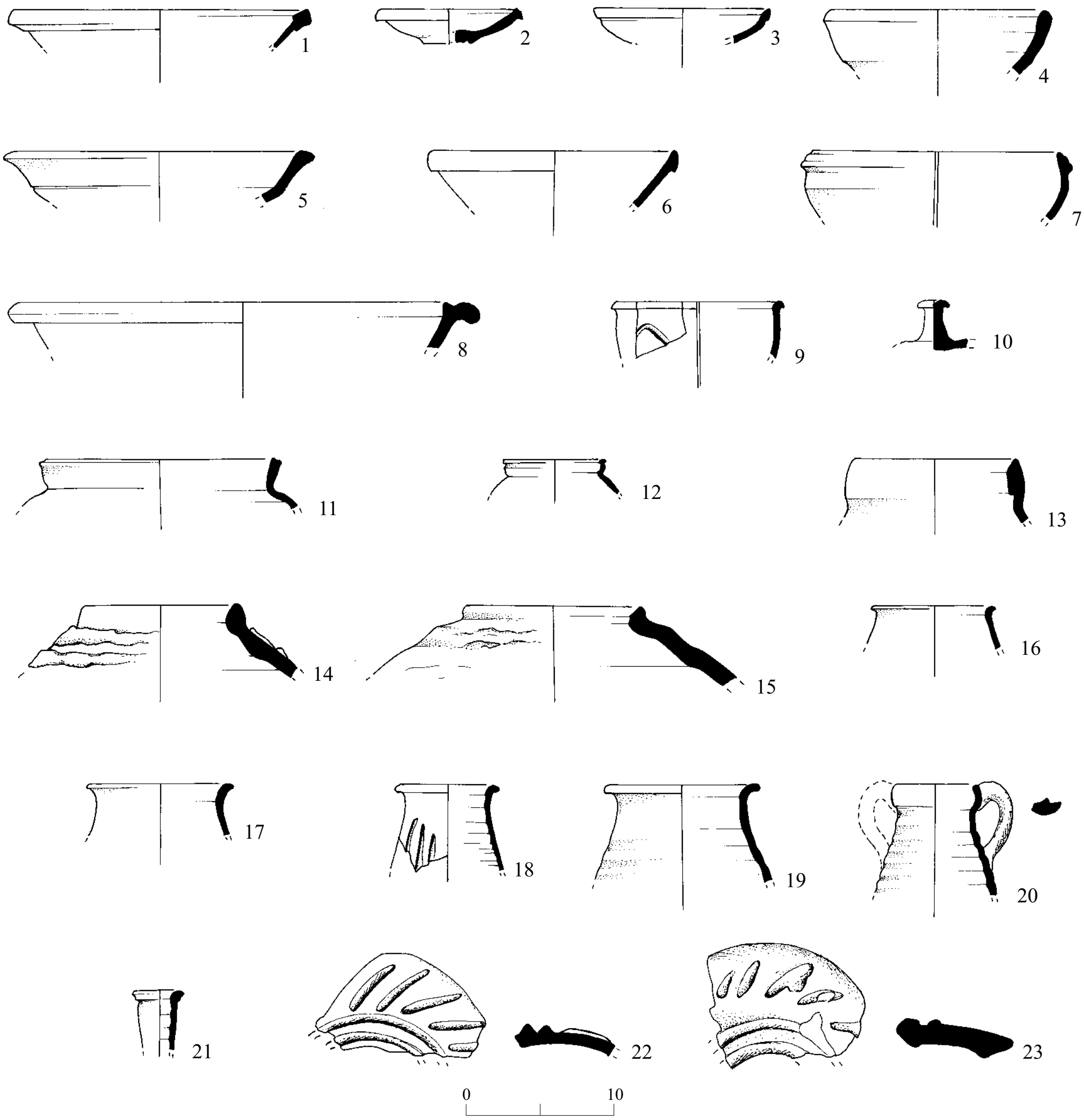

איור 7. כלי החרס משכבה IVא׳ (לוקוס 2007).

מס׳	הכלי	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	קערה	20012.21	טין חום־כתום; חיפוי אדום על השפה	Hayes 1972:343–346, LRC Ware Form 10C, Fig. 71:11 (early–mid-7th c.)
2	קערה/ מכסה?	20017.6	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה; גריסים לבנים קטנים ובינוניים; סימני פיח סביב השפה מבפנים	
3	קערה/ מכסה?	20017.14	טין חום־אפרפר; גריסים לבנים קטנים	
4	קערה	20017.24	טין חום־אפרפר, ליבה אפורה; גריסים לבנים וכהים רבים	Magness 1993:191–192, Roulleted Bowls Form 4:7 (6th to first half of 7th c. or later)
5	קערה	20017.13	טין חום־כתום, ליבה אפורה; גריסים לבנים רבים בגודל קטן ובינוני	Avissar 1996:118–119, Type 4, Plain Bowls IV (Fig. XIII.67:4), Early Islamic

איור 7. (המשך).

מס׳	הכלי	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
6	קערה	20030.1		Avissar 1996:119, Type 5, Plain Bowls V (Fig. XIII.68:1, 2), Early Islamic. Imitating CRS; Hayes 1972:378–380, Forms 9B–C and 10 (580/600 to end of 7th c.)
7	קערה	20024.9	טין חום־כתום, ליבה אפורה; גריסים לבנים קטנים ובינוניים רבים; מירוק אובניים בפנים	ר׳ מס׳ 6
8	קערה	20012.37	טין אפרפר, ליבה בצבע חום־כתום; גריסים לבנים וכהים בגודל קטן ובינוני	Magness 1993:206–207, Arched Rim Basins Form 2 (6th to late 7th/early 8th c.)
9	קערה	20030.2	טין חום־ורוד, צהבהב בדופן החיצונית; גריסים לבנים; עיטור חרות גלי על החלק העליון של הדופן החיצונית	Magness 1993:193–194, FBW Bowls Form 1A (mid-6th to late 7th/early 8th c.), or 1C (late 7th to mid-8th c.)
10	ידית של מכסה בישול	20031.6	טין חום־כתום, ליבה אפורה; גריסים לבנים קטנים	Magness 1993:215, Casserole Lids (late 3rd/early 4th to 9th/10th c.)
11	סיר בישול	20012.27	טין אפור בחוץ, חום־כתום בפנים, ליבה אפורה; גריסים לבנים גדולים	
12	קנקן?	20031.7	טין כתום; חיפוי חום־אדום על השפה ועל הדופן החיצונית	Magness 1993:230–231, Storage Jars Form 7:3 (late 7th to mid-8th c.)
13	קנקן	20031	טין ורדרד־אפרפר; גריסים בהירים וכהים קטנים	Magness 1993:223–226, Storage Jars Form 4C:2 (late 6th to 7th c.)
14	קנקן עזה	20030.3	טין חום־ורדרד חולי, גס; גריסים לבנים וכהים; הדבקות טין סביב הצוואר	Majcherek 1995:166, From 4, Pls. 3:4, 7:2 (5th–7th c.)
15	קנקן עזה	20012.2	טין חום־כתום חולי, גס; גריסים לבנים בינוניים; הדבקות טין סביב הצוואר	ר׳ מס׳ 14
16	פך?	20030.4	טין חום־כתום בחוץ, ורדרד בהיר בפנים	Magness 1993:236–239, FBW Jars, Jugs and Juglets Form 1C (mid-6th to early 8th c.)
17	פך	20017.13	טין חום־כתום; גריסים לבנים וכהים, קטנים ובינוניים	ר׳ מס׳ 16
18	פך	20017.16	טין חום־ורדרד; גריסים בהירים קטנים	ר׳ מס׳ 16
19	פך	20056.2	טין חום־כתום, ורדרד בפנים, אפרפר בחוץ; גריסים לבנים קטנים; עיטור פסים חרות על הדופן החיצונית	ר׳ מס׳ 16
20	פך	20017.8	טין כתום, ליבה אפרפרה בהירה; גריסים בהירים וכהים	
21	פכית	20012.18	טין כתום, ליבה אפורה; גריסים לבנים קטנים	
22	נר שמן	20012	טין צהבהב; גריסים כהים קטנים רבים	Magness 1993:251–255, Oil Lamps Form 3: Large Candlestick Lamps (mid-6th to late 7th/early 8th c.)
23	נר שמן	20017.16	טין כתום, ליבה אפורה; גריסים לבנים קטנטנים	ר׳ מס׳ 22

קנקנים.— התגלו שברים של קנקנים משני טיפוסים המתוארכים למאות הה׳–הו׳ לסה״נ: ׳קנקן עזה׳ (איור 14:6) וקנקן פערורי (איור 15:6).

כלי החרס מלוקוס 2007

קערת יבוא.— התגלה שבר של קערה מטיפוס LRC10 (איור 1:7) המתוארכת למאה הז׳ לסה״נ.

קערות.— מכסה/קערה (איור 2:7) רחב ושטוח, בעל שפה משולשת ושקע קל תחת השפה. סימני פיח סביב השפה בפנים הכלי עשויים להעיד על שימושו כמכסה. לא נמצאו הקבלות לכלי זה. הכלי שבאיור 3:7 דומה בצורתו לכלי הקודם, אך מעט גדול יותר. הקערות שבאיור 7:4–9 מתוארכות לטווח שבין סוף המאה הז׳ לבין אמצע המאה הח׳ לסה״נ. קערה (איור 4:7) עם שפה פשוטה ודופן מעוגלת; קערה עם דופן מזווה ושפה משולשת נוטה כלפי חוץ (איור 5:7) המתוארכת לתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הז׳–הי׳ לסה״נ); קערה עם שפה מקופלת (איור 6:7) וקערה ששפתה מקופלת ומרוכסת ונוטה כלפי פנים (איור 7:7). שתי האחרונות דומות לקערות מטיפוס CRS המתוארכות מהמחצית השנייה של המאה הו׳ עד לסוף המאה הז׳ לסה״נ. קערות מקומיות מטיפוס זה תוארכו לתקופה האומיית/העבאסית; קערה עם שפה קשתית (איור 8:7) דומה לטיפוס 2 על פי מגנס (Magness 1993:206–207; המאות הו׳–הח׳ לסה״נ), אך בשל גודל השבר לא ניתן היה לקבוע זאת בוודאות ואפשר שהיא שייכת לטיפוס 1 (Magness 1993:204–205; המאות הג׳–הו׳ לסה״נ). קערה צרופה היטב עם עיטור גלי חרות תחת השפה (איור 9:7) מתוארכת למן סוף המאה הז׳ עד לאמצע המאה הח׳ לסה״נ.

כלי בישול.— התגלה שבר ידית של מכסה סיר בישול (איור 10:7) ושבר של סיר בישול עם צוואר קצר ורחב ושפה משולשת (איור 11:7).

קנקנים.— התגלה שבר של שפת קנקן (איור 12:7) עם דופן דקה במיוחד ועליה שרידי צבע. כלי זה דומה לשפת קנקן מהרובע היהודי (Magness 1993:230–231), המתוארך מסוף המאה הז׳ עד אמצע המאה הח׳ לסה״נ. קנקן בעל צוואר קצר ושפה מעובה, מקופלת פנימה (איור 13:7), אופייני לסוף המאה הו׳–המאה הז׳ לסה״נ. כן נתגלו שברים של ׳קנקני עזה׳ (איור 14:7, 15) המתוארכים למאות הה׳–הז׳ לסה״נ.

פכים ופכיות.— התגלו ארבעה שברים של פך בעל צוואר רחב וקצר ושפה נוטה כלפי חוץ (איור 7: 16–19). הפך שבאיור 19:7 מעוטר בפסים חרותים על כתף הכלי. פכים מטיפוס זה תוארכו מאמצע המאה הו׳ עד למאה הח׳ לסה״נ. לפך שבאיור 20:7 גוף אגסי רחב בחלקו התחתון (חסר), ההולך וצר כלפי מעלה. מעל הצוואר מתרחבת שפת הפך לצורך הנחת מכסה. לפך ידית היורדת מהשפה לכתף. לפכית שבאיור 21:7 צוואר ארוך ושפה המתרחבת כלפי מעלה.

נרות.— נתגלו שני שברי נרות (איור 22:7, 23) המתוארכים מאמצע המאה הו׳ עד לראשית המאה הח׳ לסה״נ.

מכלול הממצאים שהתגלו במפלסי שכבה IVא׳ מאפשרים לתארכה בין המחצית השנייה של המאה הו׳ לראשית המאה הח׳ לסה״נ. נראה אפוא, שמכלול זה מאוחר במעט למכלול של שכבה IVב׳.

פעילות הבנייה המוקדמת באזור זה התרחשה בשלהי המאה הו׳ לסה״נ, או במאה הז׳ לסה״נ וקשורה בהקמתה של מערכת תעלות מים. ייתכן שניתן לקשור למערכת זו גם את תעלת המים שנחשפה בחצר מלון ארמון האבירים אשר תוארכה למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (וקסלר־בדולח תשס״ב:120).

שכבה III (תוכנית 1: חתכים 1–1, 2–2)

שכבה זו זוהתה בשטחים A1 ו־A2 בלבד. בשטח A2 נחשפה רצפת עפר (L2013; 780.40 מ׳ מעל פני הים) שמשולבת בה תעלת מים (L2010) שנחשפה לאורך 4.2 מ׳ וכיוונה צפון–דרום. התעלה בנויה בשיטה דומה לתעלות 2025 ו־2026, אך היא רחבה מהן (1.2 מ׳; תוכנית 1). דופנות התעלה (0.45 מ׳ רוחב) בנויות אבני שדה קטנות ומלוכדות בחומר מליטה. חתך התעלה רבוע (0.35 × 0.41 מ׳) והיא מטויחת בטיח אפור ומקורה לוחות אבן שטוחים (0.30 × 0.70 מ׳, 0.1 מ׳ עובי ממוצע). רצפה 2013 חותמת תחתיה את רצפה 2016 ואת תעלות המים 2025 ו־2026 משלב IVא׳, ובסיסה של תעלה 2010 חותך את תעלות 2025 ו־2026. רצפה 2013 חתוכה בחלקה המזרחי על ידי קיר מגדל 202 משכבה II. בשטח A1 חותמת רצפת עפר מהודק 2011 ומילוי העפר שתחתיה (L2021) משכבה זו את מפלס העפר המהודק 2027 משכבה IVא׳. רצפה 2011 חתוכה

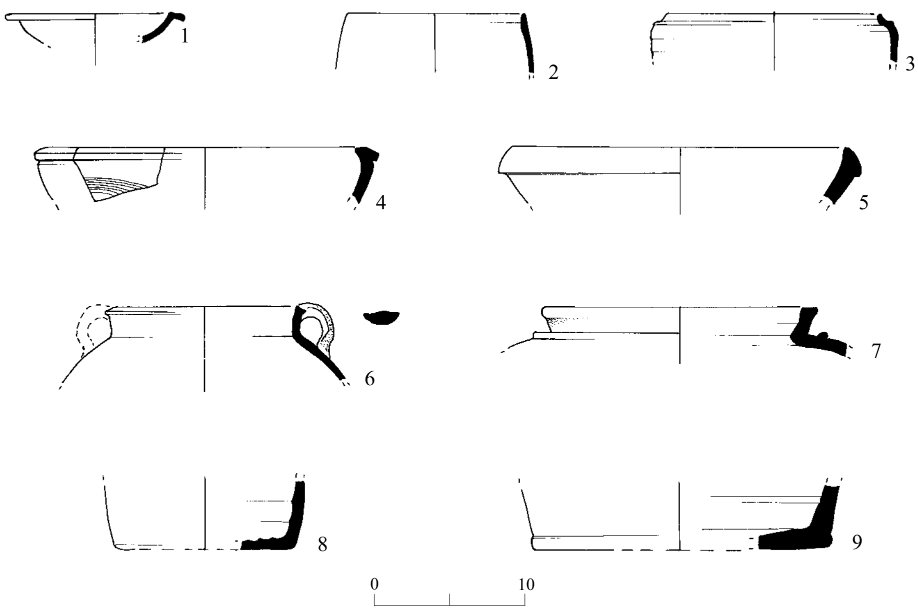

איור 8. כלי החרס משכבה III (לוקוסים 2013, 2021).

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	קערה	2013	2030.6	טין כתום־אפרפר, ליבה אפורה; צרוף היטב	Magness 1993:200, FBW Bowls Form 2C (mid-7th to 9th/10th c.)
2	קערה	2013	20028.6	טין כתום־אפרפר; גריסים לבנים; צרוף היטב	Magness 1993:196, FBW Bowls Form 1E (8th–9th c.)
3	קערה	2021	20028.5	טין כתום; גריסים לבנים קטנים; צרוף היטב	Magness 1993:199, FBW Bowls Form 2A (mid-7th to 9th/10th c.)
4	קערה	2021	2001	טין חום־כתום; גריסים לבנים וכהים רבים; עיטור סירוק גלי על החלק העליון של הדופן החיצונית	Magness 1993:206–207, Arched Rim Basins Form 2 (6th to late 7th/early 8th c.)
5	קערה	2013	20130.2	טין כתום, ליבה דקה בצבע חום־אפרפר; גריסים לבנים קטנים ובינוניים רבים	Wightman 1987: Pl. 20:3 (675–750); Hayes 1972: 378–381, Cypriot Red Slip (‘Late Roman D’) Form 9B, Fig. 82:12 (560/600–end of 7th c.)
6	סיר בישול	2013	2030.4	טין חום־כתום; גריסים לבנים; סימני פיח על החלק התחתון של הידית	
7	קנקן	2021	20048.1	טין חום־כתום, אפרפר; גריסים לבנים; צריפה טובה	Magness 1993:231–232, Holemouth Jar Form 1A (2nd to 5th c.)
8	בסיס פך	2013	20028.1	טין צהבהב גס; מעט גריסים כהים	Avissar 1996:160, Type 9, Flat Bases, Fig. XIII.135:1 (Early Islamic); de-Vaux and Stève 1950: Pl. C:23–24 (9th–10th c.)
9	בסיס פך	2021	2006	טין צהבהב גס; גריסים וחצצים בהירים וכהים	ר׳ מס׳ 8

על ידי תעלת היסוד של החומה (L2019) והמגדל (L2020) וחתומה על ידי מפלס 2012 משכבה II. על סמך נתונים אלו ניתן לקבוע כי רצפות שכבה III ותעלה 2010 מאוחרים לשכבה IV וקדומים לשכבה II.

כלי החרס

קערות.— נתגלו שלושה טיפוסי קערות ממשפחת Fine Byzantine Ware (איור 8: 1–3): שני הטיפוסים הראשונים מתוארכים למאות הז׳–הי׳ לסה״נ, והטיפוס השלישי — למאות הח׳–הט׳ לסה״נ. קערה עם שפה קשתית מעוטרת בסירוק גלי (איור 8: 4) ומתוארכת למאות הו׳–הח׳ לסה״נ. קערה עם שפה מקופלת הנוטה כלפי פנים (איור 8: 5) תוארכה לתקופה האומיית/העבאסית.

סיר בישול.— לסיר צוואר קצר הנוטה כלפי חוץ ושפה משולשת (איור 8: 6).

קנקן.— לכלי כתף מרוכסת וצוואר רחב ונמוך (איור 8: 7). הוא תוארך למאות הב׳–הה׳ לסה״נ.

פכים.— לפכים בסיס רחב ושטוח (איור 8: 8, 9) מטיפוס המוכר מח׳רבת אל־מפג׳ר, שם הוא תוארך לתקופה האסלאמית הקדומה. כלים אלה, המאוחרים ביותר במכלולי שכבה III קובעים את זמנה למאות הט׳–הי׳ לסה״נ.

שכבה II

לשכבה זו שייך מגדל אבן רבוע אשר נחשף חלקית בצדו המזרחי של שטח החפירה (תוכניות 1, 2; איורים 9, 10). הנדבך העליון של הקיר המערבי של המגדל (W202) בלט מעל פני השטח הנוכחיים, תחת נדבכי חומת העיר מהתקופה העות׳מאנית. מידותיו הכלליות של המגדל (11.8 × 11.8 מ׳) שוחזרו על פי הפינה הדרומית־מזרחית אשר נחשפה בחפירה שנערכה בעבר בצדה הפנימי של חומת העיר העתיקה של ירושלים, בתחומי מלון ארמון האבירים (וקסלר־בדולח תשס״ב), ועל פי חלקו המערבי של המגדל. הפן החיצון של הקיר המערבי של המגדל (W202) נחשף בחפירה הנוכחית לגובה מרבי של שישה נדבכים (3.5 מ׳); שלושת הנדבכים התחתונים הם נדבי יסוד שהושתתו על הסלע. הקיר הדרומי של המגדל (W200; תוכנית 1: חתך 4–4) לא נחפר, אלא תועד בלבד (איור 10). מעל פני השטח בולט הנדבך העליון של יסוד קיר 200 ומעליו השתמר חלקית הנדבך התחתון של הקיר עצמו. על נדבך זה השתמר יסוד יצוק אבנים ומלט של החומה העות׳מאנית (תוכנית 1: חתך 4–4). נדבכי היסוד של המגדל, כפי שנחשפו בקיר 202, בנויים אבנים מהוקצעות גדולות (0.3–0.5 × 0.6–0.9 מ׳, 0.5 מ׳ גובה) שפניהן הוחלקו בגסות ללא סיתות שוליים וביניהן אבנים קטנות. הנדבכים העליונים בנויים אבני גזית גדולות (0.9–1.1 × 0.6–0.9 × 0.6 מ׳). אבני הפינה מסותתות סיתות שוליים עשוי בפטיש רב־חודים ובמרכזו זיז בולט.

המגדל משולב בחומת עיר קדומה שנדבכיה זוהו תחת חומת העיר העות׳מאנית שמעליה. מדרום למגדל נחשף הפן הפנימי של חומת עיר קדומה, הניגשת אל הקיר הדרומי של המגדל בזווית של כ־75 מעלות (חפירות מלון ארמון האבירים; תוכנית 2; ר׳ וקסלר־בדולח תשס״ב). מצפון למגדל ניגשת חומה קדומה (W203) אל הפינה הצפונית־מערבית של המגדל בזווית של כ־50 מעלות (איור 10; תוכנית 1: חתך 3–3). מן החומה הקשורה למגדל נחשפו חמישה נדבכים. החומה הקדומה (W203) נחשפה בפן החיצון בלבד והיא מושתתת על הסלע הטבעי. שני הנדבכים התחתונים שנחשפו בחומת העיר הקדומה זוהו כנדבכי יסוד, ומעליהם שלושה נדבכים עליים. מעל נדבכי החומה הקדומה (W203) והמגדל (W202) בנויים נדבכי החומה העות׳מאנית. נדבכי היסוד של החומה הקדומה (W203) בנויים אבנים מהוקצעות בגודל בינוני בתוך חומר מליטה אפור מעורב בחצצים קטנים. נדבכיה העליים של החומה הקדומה בנויים אבנים מהוקצעות גדולות מעט יותר (0.4–0.9 × 0.5–0.7 מ׳ ממוצע), מלוכדות בחומר מליטה דומה. בקו המגע שבין קיר המגדל (W202) לחומת העיר הקדומה (W203) ניכר חוסר התאמה בשל שינוי הזווית בין פינת המגדל והחומה וההבדלים הניכרים בשיטות הבניה של שני הביצורים (איור 9; תוכנית 1: חתך 4–4).

תעלת היסוד של המגדל (לוקוס 2020 בשטח A1; לוקוס 2015 בשטח A2; לוקוס 2022 בשטח A3) חותכת את תעלות המים 2025 ו־2026 בשטח A2 משכבה IV, וכן את מפלסי העפר של שכבות III, IV ו־V ובהם לוקוס 2021 בשטח A1 ולוקוס 2013 בשטח A2. תעלת היסוד חתומה במפלסי עפר מהודק (לוקוס 2012 בשטח A1; לוקוס 2000 בשטח A2) הניגשים לקיר המגדל. השרידים הארכיאולוגיים מעל מפלסי חיים אלה הוסרו בפעולות פיתוח שנעשו במאה הכ׳, וכעת לוקוסים 2012 ו־2000 חתומים באדמת גינה מודרנית.[3]

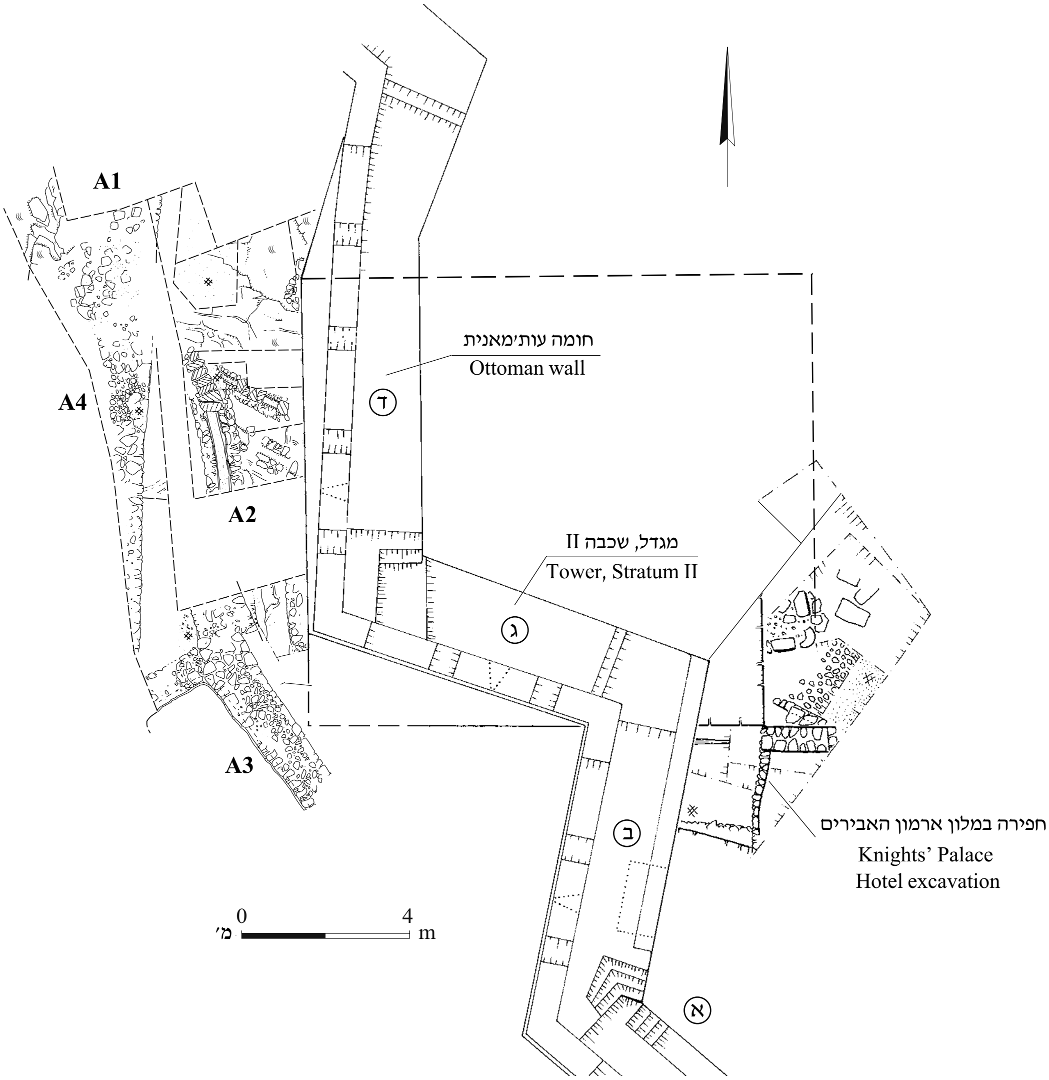

תוכנית 2. המגדל האיובי והחומה העות׳מאנית.

התפר הברור בקו המגע שבין המגדל (W202) לחומת העיר (W203) מעיד שהם נבנו בזמנים שונים (איור 10; תוכנית 1: חתך 3–3). שיטות הבנייה של החומה ושל המגדל שונות זו מזו, כפי שתוארו לעיל, וכן ניכר הבדל בתעלות היסוד שלהם. המילוי של תעלת היסוד של המגדל (L2020) אדמדם, ואילו תעלת היסוד של החומה (L2019) הכילה חצצים ועפר כהה. מפלס 2012 החותם את תעלת היסוד של המגדל (L2020) נראה חתוך על ידי תעלת היסוד (L2019) של חומת העיר (W203; תוכנית 1: חתך 1–1; איור 11). נראה שהחומה ניגשת אל המגדל ומאוחרת לו, אף שלא ניתן לקבוע זאת בוודאות בשל שטח החפירה המצומצם סמוך לתפר החומה והמגדל. יש עם זאת לציין כי תפר בולט זוהה גם בקו המגע שבין קיר המגדל הדרומי (W200) לחומה הניגשת אליו מדרום, בצדה הפנימי של חומת העיר (ר׳ גם מלון ארמון האבירים; וקסלר־בדולח תשס״ב). נראה אפוא, שבנייתם של החומה והמגדל לא היתה בו־זמנית. גם מיקומו של המגדל בקו החומה, הגורם לחלק קטן ביותר ממנו לבלוט החוצה מקו החומה, בעוד שרובו בולט לפנים העיר, שונה ממגדלי הגנה המשולבים בקו החומה

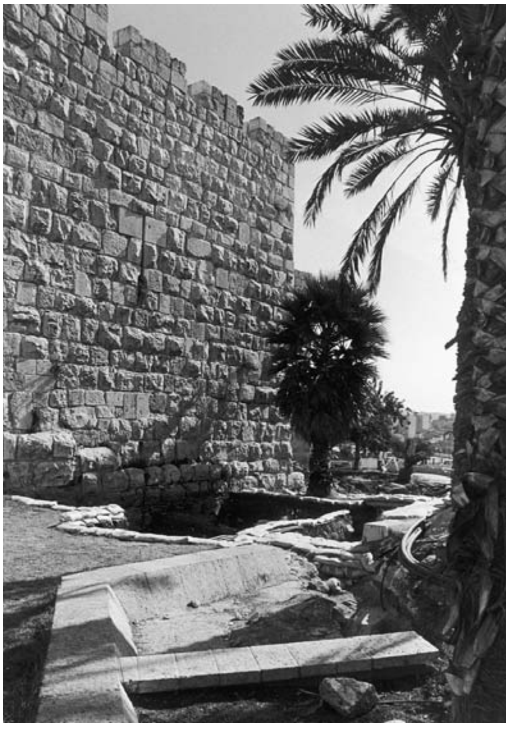

איור 9. הפינה הדרומית־מערבית של המגדל האיובי תחת נדבכי החומה העות׳מאנית, מבט לצפון־מזרח.

איור 10. התפר שבין הפינה הצפונית־מערבית של המגדל האיובי (מדרום) לחומת העיר (מצפון), מבט למזרח.

איור 11. הדופן הצפונית של ריבוע A1, מבט לצפון. תעלת היסוד של חומת העיר (L2019) חותכת את המילויים שהצטברו על הסלע ואת רצפת מגדל 2012 (המפלס הלבן הנראה בתמונה).

ובולטים בדרך כלל כלפי חוץ. נראה אמנם, שהחומה והמגדל שימשו יחדיו וחוסר ההתאמה ביניהם נובע מסיבות קונסטרוקטיביות, אך התפר בקו המגע יכול להעיד גם על אפשרות שהמגדל נבנה לפני חומת העיר הניגשת אליו, או שחומת העיר נבנתה לפני המגדל ותוקנה כאשר שולב בתוכה המגדל. בשל גודלה המצומצם של החפירה לא ניתן ליישב סוגיה זו באופן מוחלט.

כלי החרס

ממצא החרסים כולל מעט שברי כלים שרובם קערות. בלוקוס 2012 נתגלו שתי קערות מזוגגות: שבר קערה (איור 1:12) המתוארכת מסוף המאה הי״ב עד אמצע המאה הי״ג לסה״נ, ושבר קערה (איור 2:12) המתוארכת מהמאה הי״ב לסה״נ ועד לתקופה העות׳מאנית.

המילוי בתעלות היסוד של המגדל והחומה הכיל מספר קערות לא מזוגגות ונראה שמקורו בחומר משכבות קדומות יותר: קערה או מכסה (איור 3:12) עם שפת מדף קצרה ודופן חיצונית מצולעת בחלקה העליון, הדומה למכסה שבאיור 2:7 המתוארך למאה הז׳ לסה״נ; קערות עם דופן מעוגלת ושפה מקופלת (איור 4:12—6) מטיפוס המחקה את הקערות הקיפריות המתוארכות למאות הו׳—הז׳ לסה״נ; קערה עם דופן מעוגלת ושפה פשוטה (איור 7:12) המתוארכת מהמאה הו׳ לסה״נ עד למחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ; וקערת בישול עם ידיות אופקיות (איור 8:12) שטווח הופעתה רחב, מהמאה הג׳ לסה״נ עד למאה הט׳ לסה״נ.

תיארוכה של שכבה זו מבוסס על מיקומו הסטרטיגרפי של המגדל ועל ממצא החרסים במפלס העפר המהודק (L2012) הניגש אליו. ממצא החרסים בתעלות היסוד כלל כאמור, חומר קדום בלבד ואין בו כדי לסייע בתיארוך השכבה. לכן נראה שמועד בנייתו מאוחר למאה הי׳ לסה״נ וקדום למאה הט״ו לסה״נ. מפלס 2012 תוארך למן סוף המאה הי״ב עד אמצע המאה הי״ג לסה״נ והוא קובע לכן את התאריך הקדום ביותר האפשרי למגדל. לפיכך, נראה שניתן לקבוע את מועד בנייתו של המגדל בין סוף המאה הי״ב לאמצע המאה הי״ג לסה״נ, או מעט קודם לכן. תאריך זה תואם גם את תוצאות החפירה במלון ארמון האבירים, שם נקבע מועד בניית המגדל למחצית השניה של המאה הי״ב לסה״נ (וקסלר־בדולח ואבישר, בהכנה).

שכבה I

לשכבה זו שייכים נדבכי החומה המקיפה את העיר העתיקה של ירושלים היום, אשר נבנתה ברבע השני של המאה הט״ו לסה״נ. החומה העות׳מאנית בנויה בציר ישר לאורך כ־220 מ׳, משער יפו לכיוון צפון־מערב (איור 1; תוכנית 2: קטע א׳). במפגש שלה עם שרידי החומה הקדומה (אשר תוארכה בחפירות מלון ארמון האבירים לתקופה האיובית, ותקרא להלן בשם זה), משנה החומה העות׳מאנית את מהלכה לכיוון צפון ונמשכת לאורך 10 מ׳ מעל ראש החומה האיובית, עד למפגשה עם שרידי המגדל (להלן ׳המגדל האיובי׳) משכבה II (תוכנית 2: קטע ב׳). מעל קיר 200 של המגדל האיובי פונה החומה העות׳מאנית בזווית חדה לכיוון מערב־צפון־מערב (7.5 מ׳; תוכנית 2: קטע ג׳) ואחר כך צפונה, לאורך כ־18 מ׳, מעל קיר 202 של המגדל ההרוס, ומעל החומה הקדומה (W203) שמצפון לו (תוכנית 2: קטע ד׳). מעל ראש הקיר הדרומי של המגדל (W200), שלא השתמר לגובה רב, יצוק יסוד מלט אפור שבתוכו שקועות אבנים קטנות, ומעליו בנויים נדבכי החומה העות׳מאנית (תוכנית 1: חתך 4—4). נדבכים אלה בנויים ישירות על הקיר המערבי של המגדל (W202). בחומה העות׳מאנית הובחנו 17—19 נדבכי אבן (אורך ממוצע של כל צלע 0.5—0.8 מ׳), ומעליהם שיניות בגובה שני נדבכים נוספים. לבניית החומה שימשו אבנים מסוגים אחדים; לרובן פנים מהוקצעות גס והן מעוגלות קמעה ולחלקן פנים מוחלקות ומעובדות וניכר כי הן שובצו בשימוש משני.

בצדה המערבי של החומה, מחוץ לעיר, לא נותרו שרידים בנויים מהתקופה העות׳מאנית. שרידים אלו הוסרו ככל הנראה בעבודות פילוס השטח סביב חומות העיר במחצית השנייה של המאה הכ׳ לסה״נ. הממצאים מהתקופה העות׳מאנית נמצאו בשני מקומות בתעלת הבדיקה (שטח A5), מצפון לשטחי החפירה העיקריים; האחד (L2038) בקצה הדרומי של התעלה, והשני (L2036) כ־50 מ׳ צפונה (לא מסומן בתוכנית).

מקטרות חרס (איור 13)

המקטרות עשויות טין חום־כתום, מעוטרות בעיטור מקדה, מחופות בצבע חום־אדום וממורקות. ניתן לשייך אותן לקבוצה VI שהוגדרה על ידי סימפסון בחפירות בלמונט (צובה), המתוארכות למחצית

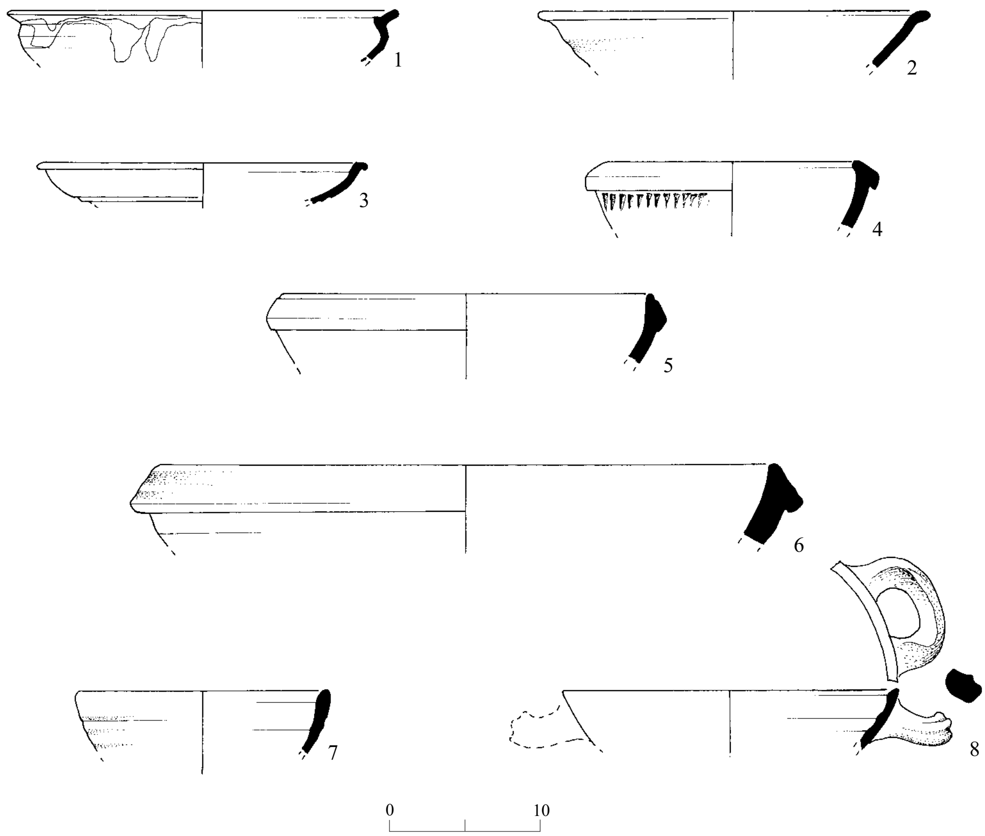

איור 12. כלי החרס משכבה II (לוקוסים 2019, 2013, 2012, 2020).

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך
1	קערה מזוגגת	2012	20023.5	טין חום־כתום; גריסים לבנים קטנים; חיפוי לבן וזיגוג ירוק על הפן הפנימי והשפה; נזילות צבע על הדופן החיצונית	Avissar 1996:90–92, Type 35, Common Glazed Bowl, Fig. XIII.23:1 (end of 12th to first half of 13th c.)
2	קערה	2012	20022.5	טין צהבהב; שרידי זיגוג ירוק על הדופן הפנימית	Knowels 2000:103–105, Fig. 7.2:28 (Phase D–Ottoman), common from 12th c. onward
3	קערה	2020	20107	טין חום־כתום; גריסים לבנים וכהים	
4	קערה	2019	20105.9	טין כתום בהיר; גריסים לבנים וכהים קטנטנים; עיטור מקדה תחת השפה	Magness 1993:188, Rouletted Bowls Form 2A (6th c.)
5	קערה	2019	20777	טין חום־כתום; מעט גריסים לבנים בגודל בינוני	Magness 1993:189, Rouletted Bowls Form 2B (6th c.)
6	קערה	2019	20061.2	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה; גריסים לבנים בגודל בינוני	Hayes 1972:330–333, LRC Ware 3H, Fig. 68:28 (2nd half of 6th c.)
7	קערה	2020	20087.1	טין כתום; גריסים לבנים קטנים רבים; צריפה טובה	Magness 1993:196, FBW Bowls Form 1D (late 7th/early 8th to 9th/10th c.)
8	קערת בישול	2020	20112.1	טין חום־אדמדם; גריסים לבנים וכהים; סימני פיח על החלק התחתון של הידית	Magness 1993:211–213, Casseroles Form 1 (late 3rd/early 4th to 8th/9th c.)

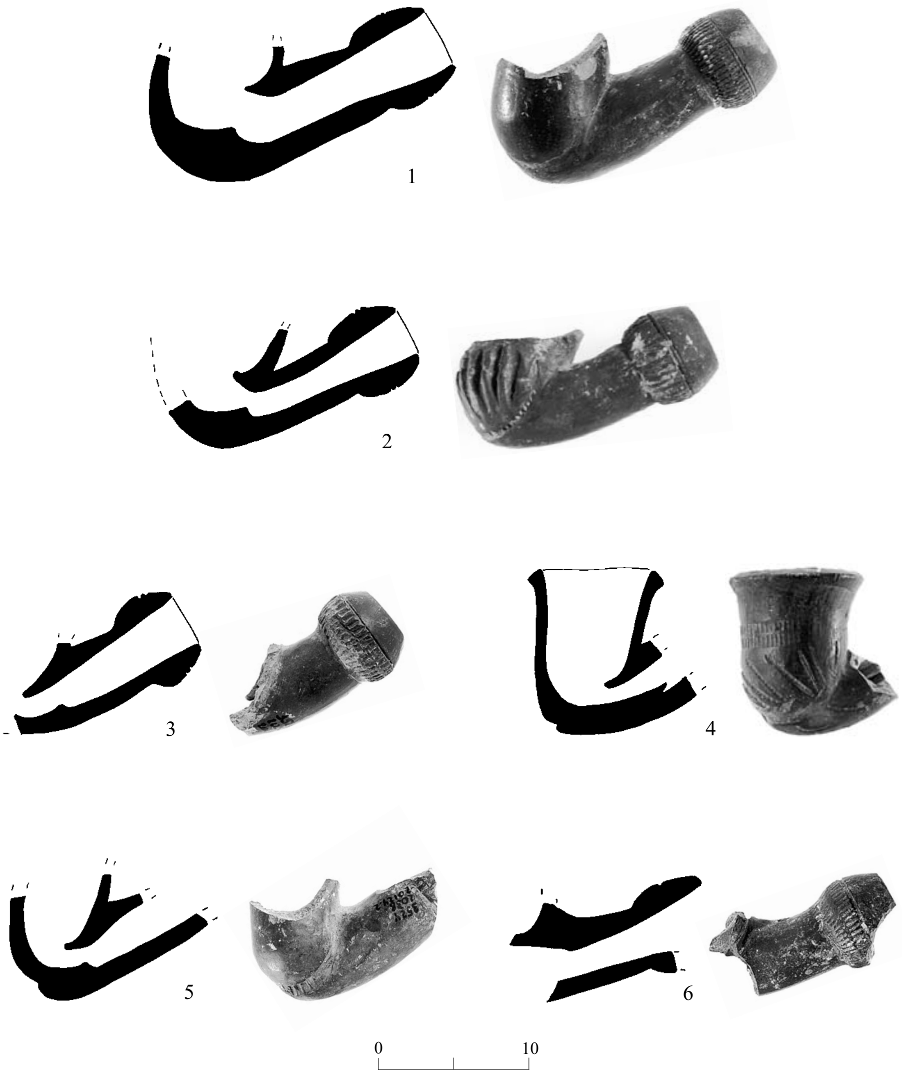

איור 13. מקטרות חרס משכבה I.

מס׳	לוקוס	סל	אורך זרוע המקטרת (ס״מ) (Stem)	קוטר קצה הקנה (ס״מ) (Shank end)	קוטר הזרוע במפגש עם הקערה (ס״מ)	קוטר מרבי של הקערה (ס״מ)
1	2038	A	5.9	1.5	1.0	2.2
2	2036	B	4.2	1.2	0.4	2.2 (משוער)
3	2036	20136.1	4.7	1.3	0.5	לא השתמר
4	2038	20113.5	לא השתמר	לא השתמר	0.4	2.3
5	2038	20124.2	גדול מ־3.2	לא השתמר	0.4	1.9
6	2036	C	4.0	לא השתמר	לא השתמר	לא השתמר

השנייה של המאה הי״ט וראשית המאה הכ׳ לסה״נ (Simpson 2000:162, Fig. 13.6:125).

זמנה של שכבה I בתקופה העות׳מאנית, ממועד בניית חומת העיר ברבע השני של המאה הט״ו ועד למאה הכ׳.

ממצאי הזכוכית[4]

יעל גורין־רוזן

בחפירה נמצאו שברים אחדים של כלי זכוכית, מהם נבחרו לפרסום כל השברים המזוהים שלהם חשיבות כרונולוגית (איור 14). השברים מוצגים להלן על פי סדר כרונולוגי. ההשוואות נבחרו בעיקר מאזור ירושלים.

1. כוס. לוקוס 2034, סל 20116. זכוכית בגוון ירקרק בהיר, מכוסה בבלייה כסופה וססגונית. שפה חתוכה ומלוטשת. שריטות אופקיות על הדופן. הפסים רדודים מאוד. השבר קטן מכדי לשחזר את קוטרו במדויק.

שבר מס׳ 1 הוא שבר קטן של שפת כוס חתוכה, מעט משופעת חוצה עם עיטור של פסים דקים חרותים מתחת לשפה ועל הגוף. כוסות מטיפוס זה החלו להופיע בתקופה הרומית הקדומה והמשיכו בווריאציות אחדות עד לתקופה הרומית המאוחרת. העיטור הוא בחריתה רדודה, הדומה לסימני ליטוש, כמו בשבר מס׳ 1, או בחריתה עמוקה של פסים אופקיים היוצרים דגם על גוף הכלי. כוס גלילית החרותה מתחת לשפתה ועל גופה בחריתה עמוקה יותר נמצאה בחפירות שטח A ברובע היהודי, בלוקוס שתוארך לראשית המאה הא׳ לסה״נ (Gorin-Rosen 2003:367, Pl. 15.2:G18). שלוש כוסות שמשותף להן שפה חתוכה ועיטור חרות במגוון עומקים, נמצאו בקבר 54 בפלה, המתוארך לתקופה הרומית הקדומה (Smith and McNicoll 1992:128–132, Pl. 87:16, 18, 19).

2. קערה. לוקוס 2034, סל 20110. זכוכית בגוון ירקרק בהיר, מכוסה בלייה כסופה וססגונית. שבר גוף קטן מדופן קערה דקה מאוד עם קפל דו־צינורי חלול מתחת לשפה.

קערות מטיפוס זה החלו להופיע בתקופה הרומית הקדומה והמשיכו עד התקופה הרומית המאוחרת. הקערות הקדומות והמאוחרות נבדלות במיקום הקפל, באופן עיצובו ובטיב החומר שממנו עשויה הקערה. לעתים, כשהממצא קטן מאוד כמו בשבר הזה, קשה להבדיל ביניהן. בכל זאת, דומה שזהו שבר של קערה מהקבוצה הקדומה המאפיינת מכלולים משלהי המאה הא׳ ומהמאה הב׳ לסה״נ,

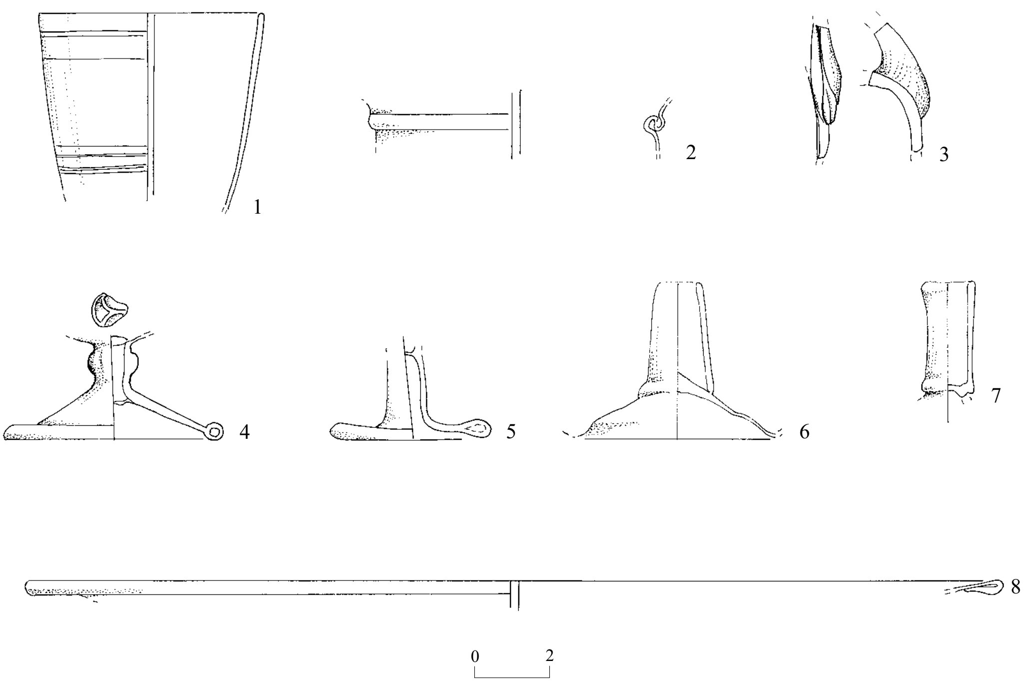

איור 14. כלי הזכוכית.

כמו זו שנמצאה ברג׳ם אל־בחר במדבר יהודה (בר־אדון תש״ן:11–12, איור 10:11), וכן במערת האגרות, המתוארכת לימי מרד בר כוכבא (בר״ג תשכ״ג:108, ציור 38: 7–52.ב).

שברים מס׳ 1 ו־2 נמצאו במפלס מהודק, אולי רצפה, המתוארך לתקופות הרומית המאוחרת–הביזנטית, אך נראה ששניהם מייצגים כלים מתקופה קדומה יותר.

3. כלי תמרוקים. לוקוס 2027, סל 20028. זכוכית בגוון ירקרק, מכוסה בלייה כסופה וחולית. שבר של ידיות מורכבות. חלק מידית אוזן שעליה הוספה ידית סל.

שבר מס׳ 3 נמצא ברצפת עפר מהודק שתוארכה לתקופה הביזנטית המאוחרת. השבר שייך ככל הנראה לשפופרת תמרוקים שעוטרה בידיות אוזן שעליהן ידית סל עלית. השבר קטן, אך צורתו המובהקת מאפשרת זיהוי זה. שפופרות תמרוקים נמצאו לרוב כמנחות קבורה, אך לעתים גם בשרידי יישוב. דו־שפופרת תמרוקים עם מערך ידיות דומה נמצאה בקבר 287 בהר הזיתים (Bagatti and Milik 1958:144–145, Fig. 34:9).

4. גביע יין. לוקוס 2026, סל 20098. זכוכית בגוון כחלחל בהיר, מכוסה בלייה כסופה, ססגונית וחולית. בסיס טבעתי חלול שבתחתיתו צלקת גסה של מוט הזגג ושרידי זכוכית מהמוט. רגל כדורית לא־רגולרית הצבוטה בחלק הפנימי של הגביע. קוטר הבסיס: 5.2 ס״מ.

גביע יין עם חוליית רגל כדורית ובסיס טבעת מס׳ 4 נמצא בפירוק תעלת מים מהתקופה האסלאמית הקדומה, שמתחתיה היתה רצפה שתוארכה לסוף התקופה הביזנטית. הגביע מייצג טיפוס נפוץ ביותר בירושלים בתקופה הביזנטית המאוחרת. גביעים מטיפוס זה נמצאו במרבית חפירות ההצלה שנערכו בשני העשורים האחרונים של המאה הכ׳ בירושלים, למשל בח׳רבת טבליה, גבעת המטוס, ירושלים, במכלול המתוארך לשלהי התקופה הביזנטית (גורין־רוזן תשס״א [א]:86*, איור 2: 15, ושם הפניות נוספות לראס אבו מערוף, סיאר אל־ע׳נם, עיר דוד, ומכלולים שטרם פורסמו במנזר הקתיסמה, בשער יפו ובחומה השלישית) ובדיר ע׳זאלי (גורין־רוזן תשס״א [ב]:איור 26: 5, 6).

5. גביע יין. לוקוס 2027, סל 20067. זכוכית בגוון ירוק זית, מכוסה בלייה כסופה וססגונית. בסיס שטוח עם טבעת חלולה בקצה הבסיס, רגל גלילית חלולה לגמרי, לא סימטרית. קוטר הבסיס 4.2 ס״מ.

גביע יין עם רגל גלילית חלולה ובסיס טבעתי חלול שטוח מס׳ 5 נמצא במילוי מאוחר. הוא מייצג טיפוס שתפוצתו קטנה בהשוואה לזו של מס׳ 4. כמו כן גוון הזכוכית ירוק הזית אינו שכיח לגביעי יין באזורינו. אלה נעשו לרוב מזכוכית בגוני ירקרק וכחלחל, ושילובים ביניהם.

בסיס דומה, שטוח, שרגלו גלילית מלאה בחלקה נמצא בח׳רבת טבליה באותו מכלול שבו נמצא הגביע שהושווה למס׳ 4 (גורין־רוזן תשס״א [א]:86*, איור 2: 14, ושם הפניות נוספות לבית שאן ולגרש).

6. קערת־נר. לוקוס 2032. זכוכית בגוון ירקרק בהיר, מכוסה בלייה כסופה וחולית, יש כתמים של בלייה מאכלת. בית פתיל שלם, צינורי, ששפתו מעוגלת באש. על התחתית אין צלקת. הבסיס קעור, דחוף פנימה בעדינות, הדופן דקה. קוטר הבסיס: 5.4 ס״מ.

7. קערת־נר. לוקוס 2027, סל 20028. זכוכית בגוון ירקרק עם עורקים צהבהבים, מכוסה בלייה כסופה וחולית. בית פתיל שלם, צינורי, ששפתו מעוגלת באש, לא לגמרי רגולרי.

מס׳ 6 ו־7 מייצגים קערות־נר שבית פתיל הוסף במרכזם. מס׳ 6 השתמר גם עם הבסיס שאליו הוצמד בית הפתיל בעוד שממס׳ 7 שרד רק בית הפתיל. בתי הפתיל עשויים מצינורית זכוכית חלולה, לעתים שפת הצינורית מעוגלת באש ולעתים חתוכה ולא מעובדת. השפה של שני בתי הפתיל מעובדת. מס׳ 6 מעוצב היטב בהשוואה לנרות רבים שבהם בתי הפתיל עקומים, מוצמדים ברישול או בעלי שפה חתוכה ולא מעובדת.

קערות־נר רבות מטיפוס זה נתגלו בחפירות בירושלים, כך למשל בח׳רבת טבליה, במכלול המתוארך לשלהי התקופה הביזנטית (גורין־רוזן תשס״א [א]:91*, איור 3: 33, ושם הפניות להר הזיתים, לעין כרם, לח׳רבת סיאר אל־ע׳נם, לשומרון, לרחובות שבנגב ולניצנה).

נרות מס׳ 6 ו־7 נמצאו ברצפות עפר מהודק שהיו משוכבות זו מעל זו (שכבות IVב׳, IVא׳) ותוארכו לתקופה הביזנטית המאוחרת.

8. חלון. לוקוס 2027, סל 20074. זכוכית בגוון ירקרק בהיר מכוסה בלייה כסופה וססגונית. שפה מקופלת חוצה וחלולה. הדופן דקה.

שבר מס׳ 8 נמצא באותו הלוקוס שבו נמצא שבר מס׳ 7, שתוארך לסוף התקופה הביזנטית. השבר שייך ככל הנראה לחלון עגול שטוח ששפתו מעובדת בקיפול חוצה. חלונות אלה היו נפוצים

בתקופה הביזנטית. רבים מהם נמצאו בירושלים במבני ציבור ובאתרי יישוב, ביחד עם חלונות מלבניים. חלונות אלה עשויים בניפוח, בדומה לצלחות רדודות. השפה לרוב מקופלת וחלולה, לעתים מעוגלת. מרכזם של חלונות אלה בדרך כלל מעובה כתוצאה מדרך הכנתם בניפוח ומכונה 'Bull's eye'. שבר זה קטן מאוד, אך נראה שהזיהוי כחלון ודאי.

חלון דומה נמצא בח׳רבת טבליה, במכלול המתוארך לשלהי התקופה הביזנטית (גורין־רוזן תשס״א [א]:92*–93*, איור 40:3, ושם הפניות נוספות).

מטבעות

גבריאלה ביכובסקי

שבעה מטבעות נתגלו בחפירה, שלושה מהם לא זוהו.

1. סל 20128, לוקוס 2037, שכבה V, ר״ע 80498.
אלכסנדר ינאי, ירושלים, 80/79 לפסה״נ.
פנים: עקבות של כתובת. עוגן בתוך עיגול.
גב: כוכב בתוך מעגל פנינים.
Æ, פרוטה, 0.77 גרם, 12 מ״מ.
השווה *TJC*:210, group L.

2. סל 20088, לוקוס 2032, שכבה IVב׳, ר״ע 80497.
המאה הד׳ לסה״נ.
פנים: דיוקן לימין.
גב: שחוק.
Æ, 0.88 גרם, 10 מ״מ.

3. סל 20014, לוקוס 2007, שכבה IVא׳, ר״ע 80495.
יוסטינוס הא׳ (518–527 לסה״נ), קונסטנטינופול.
פנים: DN IVSTI[NVS] PP AVG דיוקן לימין, עטור נזר, לבוש שריון וגלימה.
גב: I משני צדדיו, כוכב; למעלה, צלב; מתחת לקו: CON
Æ, 10 נומיות, ↓, 4.48 גרם, 23 מ״מ.
השווה Hahn 2000:98, No. 24.

4. סל 20015, לוקוס 2007, שכבה IVא׳, ר״ע 80496.
יוסטינוס הא׳ (518–527 לסה״נ), קונסטנטינופול.
פנים: [DN IVSTINVS PP AVG] דיוקן לימין, עטור נזר, לבוש שריון וגלימה.
גב: N
Æ, נומוס, ↓, 0.37 גרם, 8 מ״מ.
השווה Hahn 2000:99, No. 34.

סיכום

שטח החפירה היה מחוץ לחומותיה של העיר עד למאה הי״ט לסה״נ ופעילות הבנייה הקדומה ביותר בו תוארכה לתקופה הביזנטית המאוחרת (המאות הו׳–הז׳ לסה״נ). זו כוללת את התקנתה של מערכת ניקוז של מי נגר ובה בורות ותעלות. נראה שניתן לקשור את התקנתה של המערכת לפריחה הכללית שידעה ירושלים בתקופה זו (ר׳ צפריר תשנ״ט:284, ושם הפניות). שרידי מבנים מתקופה זו (רחוב חנויות, בית מרחץ ועוד) נחשפו כ־200 מ׳ מדרום לשטח החפירה, מחוץ לשער יפו (רייך ושוקרון תשנ״ד) ונראה כי יש קשר בין השרידים. פעילות הבנייה נמשכה בתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הח׳–הי׳ לסה״נ), כפי שעולה מממצאי החפירה.

הביצורים הקדומים ביותר בתוואי החומה העות׳מאנית נבנו ככל הנראה לקראת סוף המאה הי״ב לסה״נ. ביצורים אלו כללו את המגדל הרבוע, שהפינה הדרומית־מערבית שלו (W200, W202) נחשפה בחפירה, וחומה הניגשת אליו מדרום ומצפון, אשר נחשפו תחת נדבכי החומה העות׳מאנית. מועד בנייתו של המגדל תוארך למחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ, ככל הנראה לקראת סוף המאה. החומה היא כנראה בו־זמנית למגדל, או מעט מאוחרת לו. ניתן אולי לייחס את בניית הביצורים למפעל שיפוץ החומות ובניית מגדלים בין שער יפו לשער שכם שנעשה בימיו של הסולטן האיובי צלאח א־דין, בין השנים 1191–1192 לסה״נ (לסקירה מפורטת ר׳ בהט תשנ״א:120–127; Wightman 1993:273–274). מן התקופה העות׳מאנית נחשפו הנדבכים התחתונים והיסוד של חלק מחומת העיר העתיקה ומקטרות חרס רבות. מבנים מתקופה זו אשר נבנו סמוך לחומת העיר, הוסרו במאה הכ׳ ושרידיהם נחשפו בחפירות שנערכו בשנת 1999 מטעם רשות העתיקות ממערב לחפירה הנוכחית (וקסלר־בדולח, בהכנה [ב]).

הערות

[1] החפירה, מטעם רשות העתיקות (הרשאה מס׳ A-3524), נערכה בחודש נובמבר 2002 ונוהלה עלידי שלומית וקסלר־בדולח, בסיועם של ראעד אבו־חאלף (מנהלה), ואדים אסמן, ויאצ׳יסלב פירסקי וטניה קורנפלד (מדידות), מריאנה סלצברגר (צילום), אלינה פיקובסקי (ציור כלי חרס), יעל גורין־רוזן (כלי זכוכית), דונלד צ׳ אריאל וגבריאלה ביכובסקי (מטבעות). החפירה נערכה לאורך תוואי תעלה שאליה הועתקו תשתיות חשמל וטלפון, כחלק מפרויקט הרכבת הקלה בירושלים. לפני החפירה נערכה בדיקה באמצעות מחפרון שבמהלכה נחשפו שרידים אחדים (הבדיקה בוצעה על ידי ורד ברזל ממרחב ירושלים ברשות העתיקות). בהתאם לממצאים אלו נחפר שטח עיקרי שגודלו כ־80 מ״ר ממערב לחומת העיר העתיקה. כמו כן נבדקו מספר מקומות לאורך תוואי התעלה, אך לא נחשפו בהם שרידי בנייה אלא ממצא קטן בלבד מהתקופה העות׳מאנית (בעיקר שברי מקטרות חרס; לסיכום ראשוני ר׳ וקסלר־בדולח 2005).

[2] מרבית הכלים הופיעו במאה ה׳ לסה״נ. שלושה שברים (איור 3: 7, 12, 22) מתוארכים למאה הו׳ לסה״נ וקובעים את זמנו של המכלול למאה זו, או לסוף המאה הה׳ לכל המוקדם.

[3] בתוך חומות העיר העתיקה, לעומת זאת, נשמר הרצף הארכיאולוגי ללא הפרעה (ר׳ וקסלר־בדולח תשס״ב).

[4] תודתי לחופרת שלומית וקסלר־בדולח שהעבירה לטיפולי את ממצאי הזכוכית מחפירה זו וסיפקה את המידע הסטרטגרפי הנוגע להם. הכלים צוירו על ידי כרמן הרש.

הפניות

בהט ד׳ תשנ״א. הטופוגרפיה והממצא הארכיאולוגי. בתוך י׳ פראוור וח׳ בן־שמאי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית 1099–1250**. ירושלים. עמ׳ 68—134.

בר־אדון פ׳ תש״ן. **חפירות במדבר יהודה** (**עתיקות** ט׳). ירושלים.

בר״ג ד׳ תשכ״ג. כלי הזכוכית. בתוך י׳ ידין. **הממצאים מימי בר־כוכבא במערת האגרות**. ירושלים. עמ׳ 104—113.

בר״ג ד׳ תשכ״ז. טביעות חותם של הלגיון העשירי פרטנזיס על גבי לבנים. **ארץ ישראל** ח׳: 168—182.

גורין־רוזן י׳ תשס״א (א). כלי הזכוכית מח׳רבת טבליה (גבעת המטוס). **עתיקות** 40: 81*—95*.

גורין־רוזן י׳ תשס״א (ב). כלי זכוכית. בתוך ר׳ אבנר. דיר ע׳זאלי: מנזר ביזאנטי מצפון־מזרח לירושלים. **עתיקות** 40: 47*—49*.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ב. ירושלים, חומת העיר העתיקה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 120—121.

וקסלר־בדולח ש׳ 2005. ירושלים, העיר העתיקה, משעול קורוב. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=269&mag_id=110 (30.11.2005) (תאריך גישה 23.11.06).

וקסלר־בדולח ש׳ בהכנה (א). וילה רומית וכבשן יוצרים מהתקופה הרומית המאוחרת בנחל רפאים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

וקסלר־בדולח ש׳ בהכנה (ב). חפירה סמוך לפינה הצפונית־מערבית של חומת העיר העתיקה בירושלים — תוואי מנהרת הרכבת הקלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

וקסלר־בדולח ש׳ ואבישר מ׳ בהכנה. חפירה בחצר מלון ארמון האבירים, הפטריארכיה הלטינית, העיר העתיקה, ירושלים. **עתיקות.**

צפריר י׳ תשנ״ט. הטופוגראפיה והארכיאולוגיה בתקופה הביזאנטית. בתוך י׳ צפריר וש׳ ספראי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזאנטית 70–638**. ירושלים. עמ׳ 281—351.

רייך ר׳ וא׳ שוקרון תשנ״ד. ירושלים, ממילא 1991—1993. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב: 82.

Adan-Bayewitz D. 1993. *Common Pottery in Roman Galilee, A Study of Local Trade.* Ramat Gan.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor., M. Avissar and Y. Portugali eds. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Bagatti P.B. and Milik J.T. 1958. *Gli scavi del "Dominus Flevit" (Monte Oliveto, Gerusalemme)* I: *La necropoli del periodo romano*. Jerusalem.

Bar-Nathan R. 1981. Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period. In E. Netzer ed. *Greater Herodium* (Qedem 13). Pp. 54–70.

Bar-Nathan R. 1988. *The Pottery of Jericho from the Hasmonean and Herodian Periods and the Problem of the Transition from Hasmonean Vessel Types to Herodian Vessel Types*. M.A. thesis. The Hebrew University. Jerusalem (Hebrew).

Ben-Arieh R. and Coen-Uzzielli T. 1996. The Pottery. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 73–94.

Gorin-Rosen Y. 1999. Glass Vessels from Ras Abu-Ma'aruf (Pisgat Ze'ev East A). *'Atiqot* 38:205–214.

Gorin-Rosen Y. 2003. Glass Vessels from Area A. In H. Geva ed. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* 2. Jerusalem. Pp. 364–386.

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB*: Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289– 434.

Hahn W. 2000. *Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I–Justinian I, 491–565).* Vienna.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Hayes J.W. 1997. *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*. London.

Johnson B. 1988. The Pottery. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame, Site of Glass Factory in Late Roman Palestine*. Missouri. Pp. 137–226.

Kingsley S.A. 1999. The Sumaqa Pottery Assemblage: Classification and Quantification. In S. Dar ed. *Sumaqa, A Roman and Byzantine Jewish Village on Mount Carmel, Israel* (BAR Int. S. 815). Oxford. Pp. 263–330.

Knowels K. 2000. The Glazed Pottery. In R.P. Harper and D. Pringle eds. *Belmont Castle, The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem* (British Academy Monographs in Archaeology 10). Oxford. Pp. 101–116.

Loffreda S.O.F.M. 1974. *Cafarnao* II: *La Ceramica*. Jerusalem.

Magness J. 1992. Byzantine and Medieval Pottery from Areas A2 and G. In A. De Groot and D.T. Ariel eds. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh* III: *Stratigraphical, Environmental, and Other Reports* (Qedem 33). Jerusalem. Pp. 164–187.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE.* Sheffield.

Magness J. 2005. The Roman Legionary Pottery from Binyanei Ha'Uma. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Ecxavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period; The Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex. The Pottery and Other Finds* (*JRA* Supplement 60). Portsmith, Ri. Pp. 69–191.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphora: Typology Reconsidered. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean—Advances in Scientific Studies: Acts of the II Nieborow Pottery Workshop.* Warsaw. Pp. 163–178.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Impotred Hellenistic and Roman Pottery. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 183–288.

Smith R.H. and McNicoll A.W. 1992. An Early Roman Tomb: Tomb 54, Area VI. In A.W. McNicoll, P.C. Edwards, J. Handury-Tenison, J.B. Hennessy, T.F. Potts, R.H. Smith, A. Walmsley and P. Watson. *Pella in Jordan* 2: *The second Interim Report of the Joint University of Sidney and College of Wooster Excavations at Pella 1982–1985* (Mediterranean Archaeology Supplement 2). Sydney. Pp. 124–133.

Simpson J. St. 2000. The Clay Pipes. In R.P. Harper and D. Pringle eds. *Belmont Castle, The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem* (British Academy Monographs in Archaeology 10). New York. Pp. 147–172.

TJC: Y. Meshorer. *A Treasury of Jewish Coins from the Persian Period to Bar Kochba*. Jerusalem and Nyack 2001.

de Vaux R. and Stève A.M. 1950. *Fouilles a Qaryet el-'Enab, Abu Gosh, Palestine.* Paris.

Wightman G. 1987. *The Damascus Gate, Jerusalem. Excavations by C.M. Bennett and J.B. Hennessy at the Damascus Gate, Jerusalem 1964–1966* (BAR Int. S. 19). Oxford.

Wightman, G.J. 1993. *The Walls of Jerusalem from the Canaanites to the Mamluks.* Sydney.

The Old City Wall of Jerusalem: The Northwestern Corner

Shlomit Weksler-Bdolah

(Pp. 95*–119*)

During November 2002 an archaeological excavation (Permit No. A-3524) was conducted outside the Old City wall of Jerusalem, northwest of the Jaffa Gate (Fig. 1). Five strata were observed. In Stratum V, a few finds dating to the Iron Age and the Hellenistic, Early Roman and Byzantine periods were discovered in *terra rossa* soil atop bedrock (Fig. 2). In Stratum IV, drainage channels were uncovered (L2025, L2026). They conveyed water to a large built reservoir (L2006) with a flat bottom and vaulted ceiling, which was only partly excavated (Plan 1; Figs. 3–7); this stratum was ascribed to the Byzantine period. Reservoir 2006 has wide walls built of small stones bonded with cement. Its inside is lined with a layer of reddish plaster containing fragments of crushed potsherds. North of this reservoir and beyond the limits of the excavation, a 12 m segment of an outside wall (W208) of another reservoir was exposed. Tamped-earth habitation levels (L2032) from this period were revealed next to the drainage channels (L2025, L2026) and the reservoir and included potsherds, glass vessels (Fig. 14) and coins, all of which support the dating of Stratum IV. An interesting find from this stratum is a fragment of a ceramic tile bearing the stamp of the Tenth Roman Legion, which probably originated from Stratum V (Fig. 4:6). A later channel (L2010) was built in the Early Islamic period (Stratum III; Fig. 8). In Stratum II the foundation courses of the western outer wall of a square tower from the Ayyubid period (11.8 × 11.8 m; Plan 2; Figs. 9–11) were exposed below the Ottoman city wall. The tower is known from previous excavations that were conducted by the author inside the Old City, in the courtyard of the modern Knights' Palace Hotel (see Plan 2). The tower is built of square stones bonded with cement. The cornerstones are dressed with drafted margins hewn by a multipointed hammer and have a coarsely worked boss in the center. The tower dates to the end of the twelfth–beginning of the thirteenth centuries CE (Fig. 12).

Stratum I dates to the Ottoman period. The Old City wall (Plan 1: Sections 3–3, 4–4; Plan 2), which was built by Sultan Suleiman the Magnificent in the second quarter of the sixteenth century CE, is ascribed to this stratum. The wall is partly built directly on the remains of the Ayyubid fortifications and partly on a foundation of fieldstones bonded with gray cement. The Ottoman habitation level was not found next to the wall; it seems it was removed when the area around the city walls was cleaned after 1967. Numerous clay pipes (Fig. 13) are among the finds from this stratum.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

1. Location map.
2. Pottery: Stratum V (L2017, L2039).
3. Pottery: Stratum IVb (L2032, L2034, L2035).
4. Pottery: Stratum IVb (L2032, L2034, L2035).
5. Channel 2025 in Stratum IVa cut by Channel 2010 of Stratum III.
6. Pottery: Stratum IVa (L2016, L2027).
7. Pottery: Stratum IVa (L2007).
8. Pottery: Stratum III (L2013, L2021).
9. The southwestern corner of the Ayyubid tower, below the courses of the Ottoman city wall, looking northeast.
10. The seam between the northwestern corner of the Ayyubid tower (from the south) and the city wall (from the north), looking east.
11. The northern balk in A1, looking north. The city wall's foundation trench (L2019) cuts through the fill that accumulated over the bedrock and the tower's floor (L2012; the white level in the photo).
12. Pottery: Stratum II (L2012, L2013, L2019, L2020).
13. Clay pipes from Stratum I.
14. Glass vessels.

Plan 1. General plan and sections.

Plan 2. Schematic plan of the Ayyubid tower and Ottoman wall.